

MİRZƏ RZA XAN İRƏVANI

XATİRƏLƏR

Mən uşaqlıq zarafatının nə vaxtsa gerçəkliyə çevrilə
biləcəyinə heç vaxt inanmazdım.

"XAN" XATİRƏ ƏDƏBİYYATI 47

MİRZƏ RZA XAN İRƏVANI

Az. 318385-

XATİRƏLƏR

"Xatirə Ədəbiyyatı" silsiləsindən 47-cı kitab

Azərbaycan milli
kitabxanası

Layihə rəhbəri:
Şəmil Sadiq

Rus və gürcü dilindən tərcümə edən:
Mirzə Məmmədov

Redaktor:
Səbuhi Şahmurov

Naşir:
Müşfiq XAN

Korrektor
Gülər Əliyeva

Texniki redaktor:
BəxtiYar

Rəssam:
Vasif Səftərov

Dizayn və qrafika:
Gülnar Hacıyeva

© *Mirzə Rza Xan İrəvani. Xatirələr*
© "XAN" nəşriyyatı. Bakı–2018.

"XAN" Xatirə Ədəbiyyatı silsiləsinin sayca 47-ci kitabı olan bu toplu İranın Gürcüstandakı konsulu Mirzə Rza xan İrəvaninin yazdığı xatirələrdən ibarətdir İran ordusunun generalı, diplomat, ictimai-siyasi xadim olan Mirzə Rza xan 1853-1937-ci illərdə yaşayıb. "Daneş" və "Ərfəüddövlə" ləqəbləri ilə tanınıb. Rusiya, Zaqafqaziya və İranda o dövrün bir çox ictimai-siyasi hadisələrinin şahidi olub. Bu xatirələrdə əsasən özünə maraqlı gələn (azacıq mistik hesab etdiyi) hadisələr və səfər qeydləri, həyatının əlamətdar günlərinin ətrafı təsviri var. Kitab XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bu coğrafiyanı, insanları, davranışları, bəzi siyasi qərarların mənşəyini örnəmək baxımından da əhəmiyyətə malikdir.

ISBN: 980210808101

© "XAN" nəşriyyatı / 2018

TƏRCÜMƏÇİDƏN

Tiflisin D.Çonkadze küçəsinin 11 saylı ünvanında (keçmişdə İ.Qudoviç küçəsində) kiçik, qəşəng bir ev yerləşir. "İran konsulunun evi", "Almaz sarayı" adlanan bu ev, göründüyü kimi, artıq ev deyil, sadəcə ondan nəşə qalıb. Buna baxmayaraq o, yaddaşda İran konsulu Rza xan adı ilə bağlıdır. Əvvəllər İran konsulluğu olan bu evdə konsul Mirzə Rza xan yaşayıb. Ev XIX əsrdə inşa olunub. Lap başdan bu ev Tiflisə işləməyə gələn alman mühəndisə məxsus olub. Sonra ondan İranın Gürcüstandakı konsulu Mirzə Rza xan İrəvani alıb. Gürcüstana əlahiddə şəkildə gətirilən azərbaycanlı ustalar tərəfindən yerinə yetirilən işlər nəticəsində ev şərq simasını alıb. Salonun qapısında və evin fasadında fars yazıları, İran rəmzləri əks olunub. Hazırda salondan başqa binanın yalnız bir otağında xətər yetirilmədən tavanın nadir naxışları qorunub, saxlanılıb. Bəzədilmiş keramikada təsvir olunan heç bir peyzaj və güllər toplusu təkrar olunmur. Tiflisdə tavanın bu cür naxışları başqa yerdə bizə heç rast gəlmir.

Borjomidə soydaşlarımızdan da istirahət edənlər və yaxud onun "Firuzə" adını eşidənlər çoxdur. Mirzə Rza xanın istirahət evi şəhərdən kənar olub. Kiçik həyat yoldaşının şərəfinə bu evi tikdirib. Onlar burada vadinin nağılvəri mənzərəsində istirahət edirmişlər. Tiflis memarlığından kəskin şəkildə fərqlənən, İran üsulunda firuzə rəngli, qəşəng naxışlarla bəzənmiş binanın fasadı bura gələnlərin diqqətini həmişə cəlb edib. Eyvanın içərisi – divarlar və tavan gözəl güzgü kimi parlaq naxışlar ilə bəzədilib. Hər iki ev İran konsulunun evi adlanır, hər iki binanın divarında asılan kiçik lövhədə "Mirzə Rza xan" sözləri yazılıb.

İran konsulu Mirzə Rza xan Borjomidə Asiya üsulunda, tavanı da firuzə daşlarından bəzədilən "Firuzə" adlanan binanı inşa etdirib. "Firuzə" mehmanxana binası 1892-ci ildə İran səfirliyi nümayəndəsinin sifarişi ilə inşa olunub. Asiya mavritan memarlıq üsullu tikilinin bədi memarlıq dəyərini

fars, Avropa və gürcü incəsənətinin sintezini müəyyən edir və Gürcüstanın dünyəvi təyinatlı tikililəri arasında fərqli yer tutur. Bina fars mülki memarlığına xarakterik olan dekorativ naxışlarla bəzədilib. Gil, əhəng naxışlarla, güzgü inkrustasiyası ilə rəngli şüşələr ilə, ağac vitrajlar ilə və naxışlı ağac parçaları ilə bəzədilib ki, buna da Gürcüstanda nadir hallarda rast gəlmək olur. Təkrarsız dekorasiyalar iranlı ustalar tərəfindən yaradılıb və onlar yalnız gürcü deyil, eləcə də fars mədəni irsi baxımından xüsusilə dəyərlidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Mirzə Rza xanunun bu yaylaq evinin tikintisində işləyən məşhur usta azərbaycanlı Hasanın oğlu Yusifin həyatı faciə ilə sona yetir. Tikinti zamanı aldatma yolu ilə təcili onu Tiflisə çağırırlar. Burada ondan nəsə bir sirr öyrənmək istəyən ağ dərviş tərəfindən atasının evində anası Ulduz xanım ilə birlikdə qətlə yetirilir. Bu hadisə barədə babasının XIX əsrin sonlarında Tiflisə gəldiyi və burada evlənərək qaldığı Belçika yazıçısı Teqyül Mari özünün "Qafqaz detektivi, XIX əsr" silsiləsindən üçüncü "Ağ, qırmızı, qara" adlı romanında nəql edir. Sonrakı illərdə burada sanatoriya açılıb, elə onun yaxınlığında ikinci korpus da inşa olunub. 1990-cı illərdən isə sanatoriya öz funksiyasını itirib və yalnız nadir adibə statusunu qoruyub saxlayır.

Bir az da Mirzə Rza xan barədə danışımaq yerinə düşər. İran ordusunun generalı, diplomat, ictimai-siyasi xadim, əslən türk olan Mirzə Rza xan İrəvani, Daneş 1853-cü ildə Təbrizdə anadan olub. İran təəbəsi, əslən irəvanlı idi. Onun İran generalı, həmçinin səfir olmuş oğlu Ərfəüddövlə Həsən xan 1895-ci ildə Tiflisdə anadan olub, İsveçrədə, Parisdə, Monakoda özəl məktəblərdə təhsil alıb. İran ordusunda hərbi xidmətə başlayıb. O, general rütbəsinə qədər yüksələrək atlı dəstənin komandanı olub. Azərbaycanda, Kürdüstanda, Lorestanda baş verən qiyamları yatırıb, Pəvləvi rejimi dönəmində səfir olub.

Mirzə Rza xan ilk təhsilini atasından alıb, sonra Tiflisə gələrək burada İran dövlətinin baş konsulu, həmyerlisi Mir-

zə Mahmud xanın köməkçisi kimi qulluq edib. O, 1883-cü ildə artıq səfirlikdə baş konsulun birinci müavini vəzifəsini icra etməyə başlayıb. Rza xan sonralar Peterburq, İstanbul və İsveçdə konsul müavini, baş konsul və səfir təyin edilib. İranın Birləşmiş Millətlər Təşkilatında rəsmi nümayəndəsi olub. 1933-cü ildə Mirzə Rza xan Sülh sahəsində Nobel mükafatına təqdim olunub. Onun ictimai xadim kimi formalaşmasında Mirzə Mahmud xanın böyük rolu olub. Tiflisdə işləyərkən rus dilni öyrənməyə başlayıb, ona mükəmməl yiyələnib. Xidmətçilikdən konsulun tərcüməçisi, bir qədər sonra konsulun birinci müavini vəzifəsinə qədər yüksəlib. Mirzə Rza xan özünə ləqəb götürərək "Daneş" kimi məşhurlaşıb. Həyat yoldaşı Lyüdmila Servis Böyük Britaniya diplomatının qızı olub, kökü rus zadəganları olan Demidovlara çatırmuş.

Mirzə Rza xan Daneş Tiflisdə çalışarkən Mahmud xanın təklifi, vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin fərmanı ilə adyutant təyin olunur. 1886-cı ildə Xorosanda ruslarla ərazi məsələsinin həlli zamanı İran tərəfdən Süleyman xan Avşar və ona tərcüməçisi təyin olunmuş Mirzə Rza xan iştirak edir.

Mirzə Rza xan Xorasandan 1886-cı ildə qayıdır və Nəsrəddin şahın baş adyutanti vəzifəsinə təyin olunur. Sonralar xarici işlər nazirliyi Nəsrəddin şahın icazəsi ilə Mirzə Rza xanı Peterburqa tərcüməçi və katib vəzifəsini icra etməyə göndərir. Bacarıq və səriştəsi nəzərə alınan Mirzə Rza xan bir sıra xarici ölkədə mühüm vəzifələrə təyin olunur. Nəhayət, Mirzə Rza xan 1889-cu ildə Tiflisdə baş konsul təyin edilir və bu vəzifəni 1895-ci ilədək icra edir. 1895-ci ildən isə o, Mirzə Mahmud xanın əvəzinə İranın Rusiyada səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsinə təyin olunur, həmin ildə ərfəüddövlə (dövlətin yüksək adamı) ləqəbinə layiq görülür. Mirzə Rza xan Rusiya dövləti ilə yanaşı, İsveç və Norveçdə də İranın səlahiyyətli nümayəndəsi olur.

Mirzə Rza xan fəal ictimai xadim kimi İranı bir sıra xarici dövlətlərdə təmsil edib. 1901-ci ildə İstanbul səfirliyinə təyin edilib, işgüzar və bacarıqlı diplomat kimi öz işlərini

burada da uğurla davam etdirib. O, 1910-cu ildə işdən azad edildikdən sonra Monakoya gedərək özünə qəsrə bənzəyən ev tikdirib, orada yaşamağa başlayıb. Həmin evə “Daneşgah” (Daneşin iqamətgahı) adı verilib.

Mirzə Rza xan 1913-cü ildə Tehrana gedərək bir neçə ay Mirzə Məhəmmədəli xanın təşkil etdiyi Nazirlər kabinetində ədliyə naziri vəzifəsinə təyin olunur. Kabinənin süqutundan sonra ona İran dövləti tərəfindən 56 min tımənə yaxın məvacib təyin edilir. O, 1937-ci ildə 84 yaşında Tehranda dünyasını dəyişib. Hərbçi və diplomat, məşhur alim kimi şöhrət qazanmış Mirzə Rza xan “Müntəxəbatı-Daneş”, “Divani-Gövhəri-Xavəri” və sair əsərlərin müəllifidir. Onun “Məsnəviyi-sülh” poeması bir sıra xarici dillərə tərcümə olunub.

Diplomatik fəaliyyəti dövründə müxtəlif illərdə dünyanın bir çox ölkələrinin orden və medalları ilə təltif edilib.

Mirzə Rza xanın məhəbbət olayları Tiflislə də əlaqədardır. Bir vaxtlar o, qastorla bu şəhərə gəlmiş primadonna – miss Mikita ilə maraqlanırdı. Elə burada ikinci arvadı ingilis Lili Cervis ilə tanış olur, bu qadından da onun Həsən adlı oğlu dünyaya gəlir.

Mirzə Rza xan fəaliyyət göstərdiyi bütün yerlərdə mühüm binalar tikdirib. Onlardan biri – Daneşgah Monakodadır. Sonralar onu İsfahan villası adlandırır. İki bina isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstandadır: Borojomidə “Firuzə” sarayı, Tiflisdə “Almaz” sarayı.

Mirzə Rza xanın məmurlarına uyğun olaraq “Almaz” sarayının (müasirləri onu belə adlandırırdılar) rəsmi açılışı Nəsrəddin şahın anadan olması gününə, yəni iyulun 16-a salınub və 1892-ci ildə yeni açılmış konsulluqda möhtəşəm bayram keçirilib. Baş konsulun əmri ilə bayramda qonaqların şərabı birbaşa hovuzdan doldurması üçün, mərmər hovuzun şəlaləsini elə təşkil etmişdilər ki, oradan su əvəzinə Kaxetinin qırmızı şərabı axırdı. Bunun üçün hovuzun hər dörd tərəfində akasiya gülləri formasında ağac tayaları bərkitməmişdilər ki, buraya da dörd minə qədər şüşə şərab yerləşirdi. Kauçuk bo-

ruklar ilə şəlalənin borusuna birləşdirilmişdi. Kranı açan kimi hovuz şərabla dolurdu. Axar suyu və çəmənli olan bu bağça sanki Cənnət bağını xatırladırdı.

Hovuzun həndəvərindəki həyət, ağacların dibi və tayalar müxtəlif rəngli güllər ilə bəzədilmişdi. Yuxarıdan yüzlərlə çin və yapon fənərləri asılmışdı ki, onlar da hovuzu və onda qırmızı rəngə salan şərabı işıqlandırır. Mtatsmindada konsulluq ilə üzbəüz tərəfdə atəşfəşanlıq təşkil edilmişdi, bu da bayrama rəvnəqlik, parlaqlıq əlavə edirdi. Otaqlar və həyət yerli ayan qadın və kişilər ilə, eləcə də Tiflisdə yaşayan iranlılar ilə dolu idi. Hovuzun hər tərəfində əllərində gümüş piyalə ilə duran ofisiantlar qonaqları şərab qonaq edirdilər. Axsamda baş sərdarın hərbi orkestri və Qədim Tiflisinin tanınmış xanəndələrindən biri, azərbaycanlı musiqçisi Əbdülbaqinin (Bülbülağanın) dəstəsi mahnılar ifa edirdi.

Bu füsunkar mənzərəyə heyran olan Tiflis qubernatoru Giorgi Şerəşidze Mirzə Rza xana deyib:

– Bu axşam məni müsəlmana çevirdiniz... Sizin peyğəmbərinizin ayələrdə cənnəti təsvirini oxumuşdum, lakin onun varlığına inanmırdım, bu axşam isə əmin oldum ki, Məhəmmədin vəd etdiyi cənnət, doğrudan da, mövcuddur və o burdakı mənzərənin eynisidir.

Mirzə Rza xanın konsulluq binasında zəngin kitabxanası və kolleksiyası da var idi ki, onun barəsində 1892-ci ildə Tiflisə gələn fransız səyyah Karl Letevr-Pontalis söhbət açır. Bu baxımdan Qafqaz muzeyinin direktoru Qustav Radenin qeydlərində muzeyin qısa tarixi barədə diqqətəlayiq məlumat tapılır. Muzeyin hədiyyələr şöbəsi barəsində mühakimə apararkən müəllif qeyd edir ki, Mirzə Rza xan Qafqaz muzeyinə fars əlyazmaları nümunələrini təhvil verir və elə orada vurğulayır: “Əlahəzrətləri İranın baş konsulu Tiflisdə özünün gözəl instalasiyalarını (göründüyü kimi, interyerlər nəzərdə tutulur) və özünün zəngin kolleksiyalarını mənə gözdən keçirtirib”. Təəssüf ki, Mirzə Rza xanın nə evi və nə də onun zəngin kolleksiyası ilkin simasına nail ola bilməyib.

Onun kolleksiyası barədə bizim üçün yalnız o məlumdur ki, sonralar bu kolleksiya, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Monakoda onun sarayının salonlarında təşkil edilən "Sülh qalereyası" adlanan qalereyada yerləşdirilib və vaxt keçdikcə daha da doldurulub, zənginləşdirilib.

Mirzə Rza xan həmişə geyiminə fikir verirdi. Başına həmişə börk qoyardı. Məşhur ingilis yazıçısı, XX əsrin ən çox məhsuldar müəllimlərindən biri, 700-dən çox kitabın müəllifi, bir il ərzində, daha doğrusu 1983-cü ildə 26 roman nəşr etdirərək qazandığı rekorduna görə Ginnes kitabına düşən Barbara Kartlendin gənc, kübar qızın qəşəng bir aktyora qoşulub evdən qaçan və müzik-hol aktirası olan Rozi barəsində söhbətin açıldığı "Nişan üzüyü tələb olunur" romanında Mirzə Rza xan da xatırlanır: "Rozi xatırladı ki, sonuncu (kn-yaz Koçubey nəzərdə tutulur-M.M.) həmişə özü ilə sevimli iti olan taksa ilə gəzirdi, İran şahzadəsi Mirzə Rza xanın isə həmişə başında börk olardı".

Mirzə Rza xan vaxtilə Tiflisdə rus dilində kiçik bir kitab nəşr etdirib. "İran şahı əlahəzrətlərinin general-adyutandı Mirzə Rza xan Daneşin məmuarları" adlı bu kitab Tiflis Metex həbsxana qalasının nəşriyyatında 1894-cü ildə nəşr olunub. "Xatirələri"nin son geniş mətni üzərində Mirzə Rza xan Ərfəüddövlə 1937-ci ildə ölümündən bir neçə ay əvvəl bitirib. Mətn ilk dəfə 1966-cı ildə nəşr olunub, ən son nəşri 1999-cu ildə Tehrandə Əli Dehbaşinin redakturası və giriş yazısı ilə həyata keçirilib. Bu il Tiflisdə Marina Aleksidze, Qriqol Beradze, İrina Koşoridzenin birgə müəllifliyi ilə "Ərfəüddövlə və Gürcüstan" adlı kitab zəngin fotolarla gürcü dilində işıq üzü görüb. Mirzə Rza xan Ərfəüddövlənin ikinci xatirələrini, yəni "Şahzadə Ərfəüddövlənin xatirələri"ni bu kitabdan götürərək tərcümə etmişəm. Bu kitablarda o, öz həyatının ayrı-ayrı anlarından söhbət açır. Onun bütün xatirələrindən görünür ki, yaxşılıq itmir. Mirzə Rza xan, eləcə də onun atası bir çoxlarına yardım göstərmiş.

Özünə hər halda bir az pul qazanmaq və bütün həftəni dolana bilmək üçün adi dülgər işləyən mədrəsə yoldaşından gündə nə qədər qazandığını soruşanda deyib ki, onun sutkalıq gəliri 10 şaadan (15 qəpik) artıq deyil. Bu söhbət ona çox təsir edir və axşam evə gələndə bütün bunları öz atasına danışaraq, ona yardım etməsini xahiş edir. Atasını onu yanına çağırtdırır və bütün ayı dolanmaq üçün sadə işçi kimi işləməməyə görə ona nə qədər məbləğ lazım olduğunu soruşur. O cavab verir ki, ona ayda 5 frank kifayət edərdi. Atasını ona 10 frank təyin edir və mədərəsədə oxuduğu vaxtlar Mirzə Rza xan səliqə ilə hər ay ona vermək üçün atasından 10 frank alır. Bu proses onun mədrəsəni başa vurana kimi davam edir.

Xatirələrində bu cür hallar çoxdur. Onun bir neçə xatirəsini əvvəllər tərcümə edib oxuculara çatdırmışdım. O cümlədən, bu kitabı tapıb tərcümə edəcəyimə, necə olur-olsun, nəşr etdirəcəyimə söz vermişdim. Nəhayət, uzun çəkən axtarışdan sonra bu kitabı tapdım. Onun bu yeganə kitabından məlum olur ki, o, hədsiz dərəcədə xeyirxah, humanist, nəcib bir şəxsiyyət olub. Kitabı oxuduqda onun həyatında qəribə, təleyüklü hadisələrin çox baş verdiyindən halı olursan. Eyni zamanda, insanda nəcib hislər baş qaldırır ki, bunlar da insanı xeyirxah işlər görməyə, yaxşılıqlar etməyə çağırır. Odur ki, həmin nadir kitabın tərcüməsini indi sizin ixtiyarınıza verirəm.

Mirzə Məmmədoğlu

**İRAN ŞAHI ƏLAHƏZRƏTLƏRİNİN
GENERAL-ADYUTANTI
MİRZƏ RZA XAN DANƏŞİN
MEMUARLARI** | **ÖN
SÖZÜN**

Asudə vaxtlarımda ömrümdə baş verən, məndə çox böyük təəssürat yaradan sərgüzəştləri xatırlayaraq həyatımın müxtəlif dövrlərində daha çox maraqlı olan faktları qeydə almaq, onlardan bir toplu tərtib etmək qərarına gəldim.

Mən Təbrizdə anadan olmuşam. Burada atamın kiçik bir mülkü var idi ki, bu da onun bütün var-dövlətini təşkil edirdi. Bizim dinə səylə qulluq edən atam bütün həyatını müqəddəs yerlərə ziyarətə həsr edib və belə səfərlərin birində, məhz elə Kərbəla ziyarətində məzar önündə nəzir-niyaz verərək Tanrıdan bir oğul diləyib və deyib ki, əgər oğlu olarsa, mütləq onu müctəhid kimi yetişdirəcək. Odur ki, mən hələ dünyaya gəlməmişdən öncə uşaqlıq vaxtlarımda son dərəcə arzuladığım və öz seçdiyim deyil, tamamilə başqa karyera üçün nəzərdə tutulmuşdum.

I FƏSİL

Mən həmişə yuxunun öncədən xəbər verməsinə, onun çin olmasına, gerçəkləşməsinə inanmışam. Budur, onun la-büdlüyünə inamımı daha da artıran hadisə.

Mən Təbrizdə məktəbə gedəndə on bir yaşım vardı. Bir dəfə, tənəffüs zamanı yoldaşlarım bir-birindən məktəbdə kursu başa vurandan sonra nə olmaq istədikləri barəsində soruşdular. Biri həkimlik peşəsini seçdi, digəri polis rəisi olmağı arzuladı, üçüncüsü tacir olmaq istədiyini bildirdi. Bir sözlə, onların hər birisi arzu etdiyi peşəni seçdi. Mən də öz müqabilimdə, soruşulan zaman uşaqlıq anlayışına görə adı ilə dövlətdə ən nüfuzlu şəxsi göstərmək üçün təntənəli şəkildə bəyan etdim ki, vəzir olmaq istəyirəm. Etiraf etmək lazımdır ki, mən həmişə şöhrətpərəst olmuşam və uşaqlıq xəyallarımda özümü nazir vəzifəsindən savayı başqa bir vəzifədə hiss etməyə yol verməzdim. Yoldaşlarımdan biri nüfuzlu şəxs olduğum zaman ona himayəçilik göstərməkdən imtina etməməyi xahiş edərək mənə yaxınlaşdı və gülərək bu arzunu onun qeyd kitabçasına yazmağımı təklif etdi. Mən bu xahişin istehza avazında deyildiyinə fikir verməyərək, onun qeyd kitabçasında hər şeyin belə olacağı və yerinə yetiriləcəyi barədə böyük əminliklə arzumun yazdım.

İllər keçdi, uşaqlığı gənclik əvəz etdi və sonra yetkin yaşa çatdım. Xorasanın hüddud qoyulması üzrə komissiyasında öz işimi başa çatdırandan sonra, şah əlahəzrətlərinin general-adyutantu olaraq Tehrana gəldim. Təəccüblüdür ki, həmin vaxtlar Xarici İşlər Nazirliyində qeyd kitabçasına öz arzumun yazdığım uşaqlıq yoldaşımınla rastlaşdım. Onun sifətidən məyusluq yağırdı. O mənə söylədi ki, 800 tükən borc alıb, nəticədə onu nazirlikdə tutublar. Onun məsuliyyətini öz üzərinə götürən bir kimsə yoxdur. Söylədikləri mənə güclü təsir göstərdi və mən elə həmin an nazirliyə bu məbləğ barədə məsuliyyəti öz üzərimə götürmək təklifini bildirdim. Bunu etdikdən sonra dostuma yanımda yaşamağı təklif et-

dim, Sank-Peterburqda təyinat alan zaman isə onu bir yere yerləşdirdim, borc pul da verdim. Bir sözlə, onun işinin sahmana düşməsi üçün hər şeyi etdim. O, məndən ayrılan zaman həyəcədən titrəyən bir səslə dedi:

– Mən uşaqlıq zarafatının nə vaxtsa gerçəkliyə çevrilə biləcəyinə heç vaxt inanmazdım.

Bir dəfə mənəm on dörd yaşım heç olmazdı ki, bir yuxu gördüm. Bu yuxu da düz iyirmi ildən sonra gerçəkləşdi. Yuxumda gördüm ki, ənənəvi olaraq şərq dəbdəbəsi ilə əhatə olunmuş Nəsrəddin şah əlahəzrətləri Təbrizə gəlir. Bütün şəhər onun pişvazına çıxır. Birdən mənəm gözümə parad formasında iki nəfər kuryer sataşır. Onlar əlahəzrələrinin yanına aparmaq üçün mənə yaxınlaşırlar. Məni saraya aparırlar. Burada salonların birində öz əyanlarının əhatəsində olan və masa arxasında oturan şahı görürəm. Böyük vəzir, vəliəhd şahzadə və bütün nazirlər ordadır. Əlahəzrələrinin qarşısında bol-bol boşqablar düzülmüş masa var. O, məni yanına çağırır və süfrədən nəsə bir meyvə götürüb mənə verir.

Sonra mən oyandım. Demək lazımdır ki, İranda yuxuya çox inanırlar. Orada hətta peşəsi yuxunu yozmaq olan müəbbir adlanan insanlar da var. O birisi gün bu yuxunun güclü təəssüratı altında bunu danuşmaq və ondan izahını xahiş etmək üçün dayımın gəlişindən istifadə etdim. Çünki öz valideynlərimin istehzasından qorxaraq, onlara söyləməmək qərarına gəlmişdim. Eyni zamanda, bu yuxunun mənasını bilmək istəyi o qədər böyük idi ki, onu kiməsə danuşmamaqdan özümü saxlaya bilmədim. Məni diqqətlə dinləyən dayım dedi ki, bu yuxu həmişə atamın arzu etdiyi kimi müctəhid olmayacağımı öncədən xəbər verir. Belə ki, gözəl günlərin birində mən mühüm bir şəxs olcağam, şahın dəstəsinə qatılacağam və əlahəzrətləri bütün dövlət adamları arasında mənə xüsusi mərhəmət göstərəcək. Mənə belə bir izah verəndən sonra dayım onu da əlavə etdi:

– Bu xoşbəxt gün yetişəndə öncədən dediklərimi xatırla və məni də yaddan çıxartma.

Çox illər keçdi. Şah əlahəzrətləri Avropa üzrə özünün üçüncü səyahətini həyata keçirəndə mən də fliqel-adyutant olaraq, əlbəttə, onun dəstəsində idim. Şah İrana qayıdanda

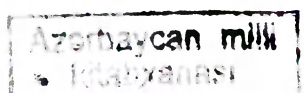
bir neçə gün Təbrizdə qaldı. Mən öz valideynlərimin evində qərar tutdum. Ölkəmin adəti olaraq üç gün ərzində mənə baş çəkən dost və tanışları qəbul etməli idim. Bizim gəlişimizin o biri günü tarixi qırmızı geyimdə iki nəfər xidmətçi yanıma gələrək şah əlahəzrələrinin məni yanına çağırıldığını bildirdilər. Onlar məni vəliəhd şahzadənin iqamətgahına apardılar və orada ortasında fantan olan möhtəşəm salonda, nağılvari cah-calal içində öz əyanlarının əhatəsində, bütün növlərdən əla meyvələrin olduğu süfrə arxasında oturan şahı gördüm. Əlahəzrətləri mənəm onu görməyimdən valideynlərimin razı olub-olmadığını soruşdu. Eləcə də mənəm ailəmə aid bir neçə sual verdi və xeyli söhbətdən sonra öz misilsiz dadı ilə şöhrət qazanan Təbriz üzümünü indiyədək yemiş olduğumu buyurub soruşdu. Mən ona cavab verdim ki, artıq onun dadına baxmışam. Bu zaman əlahəzrətləri etiraz edərək dedi ki, yəqin, sən bu süfrədə olan üzümdən heç vaxt yeməmişən. Özünün böyük lütfkarlığının əlaməti olaraq üzümdən bir salxım götürüb mənə verdi. Mən həmin an uşaqlıq vaxtı gördüyüm yuxumu xatırladım. Evə qayıdan kimi dayımı çağırtdırdım. Olanların hamısını ona nəql etdim. Onu da əlavə elədim ki, onun öncədən mənə söylədiklərini unutmamışam. Onun hər bir xahişini ardıcıl olaraq böyük bir məmnuniyyətlə yerinə yetirəcəyəm.

III FƏSİL

1888-ci ildə mən Peterburqda səfirliyin katibi vəzifəsində idim. Şərqi yumşaq iqliminə öyrəndiyimdən qışda bu paytaxtın sərt soyuğuna çox çətinliklə dözürdüm. Həkim mənə hər gün piyada gəzintiyyə çıxmağı məsləhət görmüşdü. Budur, bir dəfə mən bir qayda olaraq Peterburqun mərkəzi küçələrindən biri ilə gedərkən birdən küçəni keçmək istəyən iki qız uşağını gördüm. Onlardan birinin əlində nəsə bir bağlama var idi. Qəflətən sürətlə gedən ata qoşulmuş xizəklər göründü. Qızlar özlərini itirdilər, küçənin ortasında hərəkətsiz qaldılar. Bir anın içində xizək sürənin onları saxlamaq səyinə baxmayaraq atlar qızlardan birini ayağının altına aldı. Xoşbəxtlikdən onu elə həmin an qaldırmaq mümkün oldu, yazıq uşaq dəhşətli qorxudan azad oldu. Eyni zamanda toplanmış camaat dağıldı və qızlar hönkür-hönkür ağlayaraq, qarda nəyisə axtara-axtara tənha küçənin ortasında qaldılar. Mən onlara yaxınlaşaraq niyə ağladıqlarını soruşdum. Onlar mənə cavab verdilər ki, xəstə anaları 20 qəpiklik yarma almağa göndərib. Elə bu hücum zamanı bağlama əllərindən düşüb və yarma qarın üzərində səpələnib. Bunu mənə onlar danışarkən o qədər bərkdən ağlayırdılar ki, dözə bilmədim, mən də kövrəldim, gözlərimdə yaş da əmələ gəldi. Mən onları bacardığım qədər sakitləşdirməyə cəhd göstərdim və yenə özlərinə yarma almaları üçün onlara manat təklif etdim. Lakin qızlar nə ağlamaqlarına ara verir, nə də pulu götürürdülər. Mən nə qədər onlara təkil etdimsə, onlar analarının yalnız 20 qəpik verdiklərini söyləyərək qətiyyətlə manatdan imtina edirdilər. Onda mən onlara yarmanı özüm alacağımı təklif etdim ki, buna da onlar həvəslə razılaşırdılar. Nəhayət, mən iki qızcıqazın müşaiyəti ilə gedərək onlara 20 qəpiklik yarma aldım. Sonra yenə də manatdan qalan xurdu almaqlarını əmin etməyə cəhd göstərdim. Lakin onlar qətiyyətlə rədd cavabı verdilər və Tanrıdan mənə bu yaxşılıqların əvəzini verməsini diləyərək çox məmnun halda məndən ayrıldı-

lar. Hər iki qızın ayrılarkən baxışlarından yağan minnətdarlıq hissi mənə güclü təsir göstərmişdi. Evə qəribə əminliklə qayıdırdım ki, bu hadisə mənə xoşbəxtlik gətirəcək. Həmin gecə, yuxumda gördüm ki, camaatla dolu olan geniş bir meydançadayam. Ortada uca bir yerdə lütfkarlıqla əlini yelələdərək mənə yanına çağırən şahı gördüm. Bütün nəzərlər mənə dikilmişdi. Mən özümü yüksəkliklərdə hiss edirdim. Əlahəzrətlərinin mənə qarşı həddindən artıq olan diqqətindən başım gicəllənirdi. Lakin şah mənə parıltısı və gözəlliyilə hər şeyi geridə qoyan, yalnız xəyallarda təsəvvür edə biləcəyin bir neçə brilyantı bağışlayanda mənim təntənəm özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı. Elə bu vaxt oyandım. Səhər yataqdan güc-bəla ilə qalxdım. Səfirliyin tərcüməçilərindən biri mənə telegram verdi. Onu oxuyanda necə bir təəccüb hissi keçirdiyimi sözlə ifadə etmək çətindir. Əlahəzrətləri mənə min manat bəxşiş göndərmişdi və Avropaya səfər zamanı onun əyanlarının tərkibində olmağım üçün mənə çağırırdı. Bu səfər zamanı şah Varşavaya çatanda mənə yüksək ehtiram göstərərək brilyantlarla bəzədilmiş qılinc bağışladı. Mən iki qızcıqazla sərgüzəştimin olduğu günü, öncədən hiss etdiklərimi və sonra demək olar ki, tamamilə gerçəkləşən yuxumu xatırladım.

1888-318385

1884-cü ildə, Xorasan ilə Axal arasındakı torpaqları ayırma üzrə komissiyanın üzvü olanda digər üzvlərlə birgə Bujnurtla gəldim. Belə ki, bu, yay aylarında idi, Bujnurd cah-calallı bağlar ilə əhatə olunmuşdu. Bizim üçün bağda qubernatora məxsus olan çadın qurdular. Biz bu hazırlıqsız düzəldilmiş düşərgədə yerləşdik. Xorasan ilə Axal arasında sərhədin çəkilməsi üçün getməli olduğumuz yol son dərəcə uzaq idi, karvansarayın həyatına çox nadir halda gəlirdilər. Ona görə də dəvələrə yüklənmiş bütün şey-şüylərimizi kiçik mətbəx ləvazimatlarına qədər özümüzlə daşımalı idik. Bujnurtla gələndə mən heç kimə əziyyət vermək istəmədim və onsuz da onlar bu uzun yolda yorulmuşdular. Bütün yeşikləri bağa aparmaq üçün öz işlər müdirimə o birisi günün səhərisinə qədər pullarımın və bahalı şeylərimin olduğu, özümle gətirdiyim iki yeşikdən başqa hamısını bağın qapısı yanında düzdürməsinə tapşırıdım. O birisi gün mənim işlər müdirim rəngi qaçmış, tələş içində yanıma gəldi və etiraf etdi ki, bir gün əvvəl uzun çəkən səfər zamanı yorulduğundan mənim dediyim iki yeşiyi bağa aparmağa halı olmayıb. Bu gün səhər hamısının orda olmasına əmin olmaq üçün onlardan birini açmış, baxıb görmüş ki, 500 krona olan kisə, tapança və qızıl akselbant yoxdur. Belə ki, yeşikdə üç akselbant vardı: onlardan bir xalis qızıl, qalan ikisi isə qızıl suyuna çəkilmişdi. Hərəsində 500 krona olan iki kisə var idi. Üç akselbantdan məhz elə qızıl olanı və kisələrdən birini oğurlamışlar. Bu oğurluq mənim üçün şübhəli idi: oğru akselbantların hansının qızıl olduğunu necə bilərdi və o nə dərəcədə alicənab idi ki, pul olan kisələri mənə saxladı? Mən öz işlər müdirimdən şübhələndim və bu barədə qubernatora məlumat verdim. O təsdiqlədi ki, oğru işlər müdiri ola bilər və belə bir təklif etdi: onu 24 saat ərzində öz cinayətini etiraf etməyə məcbur edim, sonra həbs etdirim. Lakin mən ciddi cəzanın əleyhinə idim. Belə ki, o, çoxdan mənim yanımda xidmət edirdi. Ta-

mənilə tanış olmayan şəhərdə onun türmədə oturması mənim üçün çox ağır olardı. Odu ki, onu yanıma çağırırdım və təcili işdən çıxmasını əmr etdim. O, bir söz demədən çıxıb getdi. Elə həmin gün mənə məktub göndərdi ki, orada da onun Təbrizdə olduğu evin alqı-satqı sənədi barəsində də yazmışdı. Bu məktubda o çox təsirli ifadələrlə mənə yazırdı ki, onu oğurluqda nahaqdan təqsirləndiriblər. Onun yeganə günahı ondan ibarətdir ki, bir gün əvvəl bu iki yeşiyi bağa aparmayıb. Bunu da əlavə etmişdi ki, Təbrizdə onun kiçik bir evi var, mənə vurulan ziyanı ödəmək məqsədi ilə həmin evi təklif edir. Tanış olmayan şəhərdə tək qalmamaq üçün mənim yanımda, ən sonu mənim Tehrana gəlməyimə qədər işdə qalmasını da, eləcə də oğurluq barədə bütün qonşu qəzaların rəislərinə məlumat verilməsini xahiş edirdi. Məktub mənə çox təsir etdi və öz işlər müdirimi yanımda saxladım. Bundan sonra səfərimizi davam etdirdik və üç ay keçəndən sonra balta dəyməmiş sıx meşələr ilə əhatə olunmuş gözəl bir vadiyə gəlib çıxdıq. Görünür, heç vaxt bura insan ayağı dəyməmişdi. Ona görə ki, yolda bizə çoxlu qırqovullar rast gəlirdi. Onlar cüzi qorxu hiss etdiklərini belə bizə bürüzə vermədilər. Özünün günəş şüaları altında bərq vurduğu, gülmüş pula bənzədiyi şəffaf şırnağı ilə dağ çayı vadi ilə axırdı. Biz bu gözəl çayın kənarında tünd yaşıl rəngli yumşaq otun üzərində düşərgə saldıq. Bu füsunkar yer Sumbar adlanır. Hamımız Komissiya rəisinin çadırına toplaşdıq. Birdən biz tərəfə gələn atlı peyda oldu. Biz çox götür-qoy etdik, bunun kim olduğunu düşündük, heç cür anşıra bilmədik. Nəhayət, atlı bizim düşərgənin yanına gəldi və soruşdu ki, Mirzə Rza xan hardadır. Ona mənim çadırımı göstərdilər. Mən də ora getdim. O, atdan düşüb mənə məktub verdi. Bu məktub Şirvanda şəhər rəisindən idi. O, mənə Bujnurtla mənim başıma gələn oğurluqdan ətraflı danışdı. Şirvanda onun polis komissarı olan oğlu bir dəfə şəhərin traktirlərinin birində olur. Orada çay içən pırtlaşq saçlı bir nəfər gözünə sataşır. Çayın haqqını ödəyən zaman cibindən günüş sikkələr ilə dolu pul

kisəsini çıxardır. Komissarın bu qədər pulun onda hardan olduğunu soruşanda səfil kobudcasına cavab verib deyir ki, bunun heç kimə dəxli yoxdur. Onun özünü itirməsi və kobud cavabı komissarın dilənçidə bu qədər pulun olmasına şübhəsini təsdiqləyir. Səfil tezəcə həbs olunur və qəza rəisinin yanına aparılır. Rəis onu sorğu edərək türməyə salır ki, burada da o, tezliklə mənim başıma gələn oğurluğu etiraf edir. Bədbəxtlikdən artıq 70 kronanı xərcləmiş, akselbantu zərgərə satmışdı ki, o da onu əritməyə müvəffəq olmuşdu. Qalan pula və tapançaya gəldikdəsə, qəza rəisi onu xidmətçinin vasitəsi ilə göndərib. Mən işlər müdirimin günahsız olduğu na çox sevindim. Elə həmin an 30 kronanı bu şad xəbəri gətirənə verdim, 400 kronanı isə yenicə xilas olmuş öz işlər müdirimə haqsız ittihamın əvəzini çıxmaq üçün bağışladım. Bu hadisədən sonra heç bir sübut olmadan heç kimi heç bir zaman günahlandırmamağı bir qayda olaraq qarşıma məsqəd qoydum.

Tiflisdə xanım Stasyuleviçin pansionunda rus dilini öyrəndiyim vaxtlar dərslərə Vano Əlixanov adlı balaca oğlan da gəlirdi. O, hər dəfə gələndə özü ilə səhər yeməyi, ələlxüsus, şirniyyat gətirərdi və halallıqla öz dostlarına paylayardı. Onu da qeyd edim ki, ən çox hallarda mənimlə bölüşərdi. Bir dəfə mənə bir neçə konfet verən zaman xanım Stasyuleviçdən dərs alan və nədənsə məndən xoşu gəlməyən bir qız ona dedi:

– Məgər tatara konfetlər vermək olar?

Balaca Vano ona tamamilə ciddi şəkildə amiranə avazla dedi:

– Ona niyə konfetlər verməyim? Nə vaxtsa o, Tiflisdə baş konsul olub, orada yaşayacaq, şahın anadan olduğu günü qeyd edəcək, fişəngbazlıq təşkil edəcək, məni bu ziyafətə dəvət edəcək və öz növbəsində məni şirniyyata qonaq edəcək!

Təxminən iyirmi ildən sonra mən yenə Tiflisə qayıtdım, amma bu dəfə baş konsul kimi. İlk dəfə şah əlahəzrətlərinin anadan olduğu günü qeyd edəndə məktəb yoldaşım Əlixanovu xatırladım. Əla bir ziyafət təşkil etdim. Vano Əlixanovu yanıma dəvət etdim. Evimin eyvanından fişəngbazlığı göstərərək ona şirniyyat təklif etdim və uşaqlıq illərində peyğəmbərcəsinə söylədiyi sözünü ona xatırlatdım.

VI FƏSİL

İlahiyyat öyrəndiyim Təbrizdəki mədrəsədə tələbə Molla Məhəmməd də vardı. O rümunəvi idi. Elmə çox həvəs göstərirdi, həyatın mənasını təkcə təhsil almaqda görürdü. Ciddi və adamayovuşmaz xarakterə malik olan bu oğlan həmişə bizdən aralı gəzirdi. Ona xüsusi hörmət etdiyimizdən həyatı barədə nəsə soruşmaqda çətinlik çəkirdik. Müntəzəm olaraq həftədə bir dəfə mədrəsədə dərs buraxırdı. Biz bilmirdik ki, onun bu metotik dərs buraxmasına nə ad verək. Onun müntəzəm şəkildə həftədə bir dəfə dərs buraxması hamımız üçün müəmma idi və bizi fəvqəladə şəkildə maraqlandırır. Bundan əlavə, bizdən heç kim ondan bunu soruşmaq qərarına gəlmirdi.

Bir dəfə mən şəhərin mərkəzindən olduqca uzaqda olan yerdə yaşayan bacımın yanına yollandım. Xəlvət bir küçə ilə gedərkən gözəl bir tikinti mənim diqqətimi cəlb etdi. Öz işləri ilə məşğul olan işçi kütləsi ora-bura vurnuxurdu. Bu evin memarlığı ilə maraqlanarkən nəzərim təsadüfən fəhlələrdən birinə dikildi. O, məni görən kimi əlindəki alətlər ilə sifətini gizlətdi. Bu, məni çox təəccübləndirdi və onun sifətini görməyə cəhd göstərdim. Mən ona diqqətlə baxanda sadə işçi geyimində Molla Məhəmmədi tanıdım. Mən çevrilib görməməzliyə vuraraq öz yoluma davam etdim. O birisi gün mədrəsəyə gələndə onu bir kənara çəkərək orada gördüyümü söylədim. Ondən xahiş etdim ki, bunun nə demək olduğunu mənə açıqca danışsın. Uzun çəkən tərəddüddən sonra o mənə etiraf etdi ki, oxumağa son dərəcə marağı var. Heç bir vəsaiti olmadığından adi dülgər olaraq həftədə iki dəfə (cümə günü və başqa daha bir gün) özünə bir az pul qazanmaq və bütün həftəni dolana bilmək üçün işləmək qərarına gəlib. Ondən gündə nə qədər qazandığını soruşanda mənə dedi ki, onun sutkalıq gəliri 10 şaadan (15 qəpik) artıq deyil. Onun dedikləri mənə çox təsir etdi. Axşam evə gələndə yazıq Molla Məhəmməd barəsində bilməsi üçün bütün bunları öz

atama danışdım. Atam onu yanına çağırdı və bütün ayı dolanmaq, adi işçi kimi işləməmək üçün ona nə qədər məbləğ lazım olduğunu soruşdu. Molla Məhəmməd cavab verdi ki, ona ayda 5 frank kifayət edər. Atam ona mədrəsədə oxuduğu müddət ərzində ayda 10 frank təyin etdi və mən tam vaxtında hər ay Molla Məhəmmədə vermək üçün atamdan 10 frank almağa başladım.

İl yarımından sonra o, doğulduğu kəndə getdi. Bir neçə il keçəndən sonra Təbrizdə vəba xəstəliyi yayıldı. Biz ordan çıxıb Qaradağa getməli olduq. Belə ki, mən Konstantinopola getməli idim. Hacı Seyid Mumtaz bələdçilik etmək üçün öz adamlarından birini mənə etibar etdi. Getməli olduğumuz yol keçilməz idi. Biz canımıza cəfa verməklə dik dağlara qalxmalı, yanları qorxulu uçurum olan nazik çığırlardan, sürətli dalğalarının apara bilmək qorxusu olan çaydan keçməli idik. Lakin biz bütün bu müqavimətlərə baxmayaraq təbiətin bu füsunkar, əsrarəngiz gözəlliyini sevməyə bilməzdik. Bizim ilk dayanacağımız bu gecə getməli olduğumuz Ordubadda olmalı idi. Atla keçilməz yol ilə getmək mümkün olmadığından, demək olar ki, yolun yarısını piyada getdik. Axşam düşdü, bizim gedəcəyimiz yer yenə çox aralı idi. Bu zaman bələdçim qarşımıza çıxan kənddə gecələməyimizi mənə təklif etdi. Səyahətimi davam etdirməyə güc verən bu təklifi mən sevinclə qarşıladım. Çünki yorğunluqdan haldan düşmüşdüm. Birdən sakit çöllükdə kəndə yaxınlaşmağımızdan xəbər verən itin hürmə səsini eşitdik. Sevinərək var gücümüzü toplayıb həmin istiqamədə doğru irəlilədik. Biz tezliklə kəndə çataraq gecələmək üçün karvansara axtamağa başladıq. Bizə bu kənddə karvansaranın olmadığı və məsciddə gecələməli olduğumuzu söyləyəndə çox təəccübləndik. Odur ki, istər-istəməz bununla biz razılaşmalı idik. Biz məsciddə yerləşdik. Bu, kəndin ortasında təpədə yerləşən gildən tikilmiş kiçik tikili idi. Məscidin çıraq ilə (ortasında fitil, yağla dolu olan dolçaya bənzər) cüzi işıqlanan içi məndə təsiredici təəssürat yaratdı. Döşəmədə tozu örtmək üçün

xalça əvəzinə adi həsir sərilməmişdi. Mən eyvanda yerləşdim və özümün qəmli fikirlərimə daldım. Mənim bələdçim atların ikisini də eyvanın dirəyinə bağlayaraq azuqə dalınca getdi. Tənha qaldığımdan özümü yaxşı hiss etmirdim. Səyahətimizin elə ilk günündə bu hüznü məsciddə gecələməyimiz mənə axmaqlıq əlaməti kimi görünürdü. Bir neçə həmkəndlisi ilə buraya namaz qılmaq üçün gələn (axşam ibadəti) molla mənim qəmli fikirlərimi dağıtdı. Mən qəmginlənmiş ürəyimi ibadət ilə yüngülləşdirməyə çox sevindim. Abdəst alaraq məscidə daxil oldum. Mənim görünməyim kəndlilər arasında molların diqqətini cəlb etdi: mənə nəzər yetirərək birdən ucadan sevinc nidası ifadə edərək sürətlə mənə yaxınlaşdı. Bu zaman mən onun Molla Məhəmməd olduğuna əmin oldum. O, elə həmin an məni öz evinə dəvət etdi və iki gün ərzində məni öz evində saxladı. Bundan daha artıq qonaqpərvər və lütfkar ev sahibi mənə rast gəlməmişdi. O, mənim üçün xoş olan hər şeyi etdi. Və hər bir boş şeyə o qədər diqqət yetirir və minnətdarlıq edirdi ki, yolda məruz qaldığım xoşagəlməzliklərdən sonra özümü daha yaxşı hiss edirdim.

Üçüncü gün biz hökmən getməli idik. O, yolumuza müxtəlif azuqə hazırladı və bizi yola salmaq üçün bir neçə nəfər ilə sərhədə qədər bizimlə gəldi. Orada mənə xoş səyahətlər arzuladı. Tanrıdan mənə xoş günlər və xoşbəxtliklər dilədi. Molla Məhəmməd tərəfindən bu cür minnətdarlıq hislərindən əlahiddə şəkildə vəcdə gələrək mən bir fars atalar sözünü xatırladım: "Yaxşılıq et, at dəyraya, balıq bilməsə də, Xaliq bilər".

VII FƏSİL

Molla Məhəmməddən ayrıldıqdan sonra mən və bələdçim Ordubada getdik. Orada mehmanxana olmadığına görə, karvansarada dayandıq. Elə həmin gecə öz otağımdan çıxarkən Təbrizdə bizim evdə işləyən xarrat ilə rastlaşdım. O, elə həmin an məni tanıdı və bizim görüşməyimizə həddindən artıq sevindi.

Bir müddət mənimlə söhbət edəndən sonra gəlişim barədə Hacı Mirzə Cəfərə məlumat verməyə tələsdi. Elə bu karvansaranın sahibi olan Hacı Mirzə Cəfər tezliklə bizim yanımıza gəldi. Lütfkarlıq göstərərək məni və bələdçimi öz evinə dəvət etdi ki, burada da məni üç gün saxladı.

Onun yanına gəldiyim vaxtlar mənim üçün əlindən gələni etməyə çalışırdı. Seyrə çıxarır, evinə qonaq dəvət edir, məni bütün tanışlarının yanına aparırdı. Bir sözlə, onun qonaqpərvərliyinin və lütfkarlığının həddi-hüdudu yox idi. Bu üç gün ərzində o, məni tapşıracağı, çox cavan olanı, bir yerdə gedəcəyimiz yolçuları axtarırdı. Nəhayət, mənim kimi Naxçıvana gedən iki nəfər tacir tapdı.

Bu qonaqpərvər ev sahibinə dərin minnətdarlığımı bildirərək biz dörd nəfər yolumuza davam etdik. 20 verst getmişdik ki, Naxçıvandan gələn üç atlıya rast gəldik. Onlardan biri qohumu olan tacirlərdən birinin qulağına pıçıldadı ki, bu tərəflərdə quldurlar dolaşırlar və heç bir vəchlə gecə yol getməyəsiz. Bu xəbərin taciri çox narahat etdiyini hiss etdik. O bizə dedi ki, doğrudan da, gecə yol getmək bizim üçün çox təhlükəlidir. Belə ki, quldurlar bizi soya bilirlər, məhkəməlik olmamaq üçün bizi hətta öldürə də bilirlər. Birdən o, sevincdən qışqırdı, onun ağına gözəl bir fikir gəlmişdi. Bu xoşagəlməz haldan uzaq olmaq üçün məni Tiflisdə baş konsul Əsədulla xanın qardaşı kimi qələmə verməyi təklif etdi. O, stansiyaya öncədən gedərək poçtun sahibi Əlağaya Əsəddulla xanın qardaşının Naxçıvana yola düşdüyünü və çox yorulduğuna görə bir az istirahət etmək istədiyini təklif etdi.

Bununla da hər bir təhlükədən sovuşacağımızı söylədi. Bizim hamumuz bu təklifi alqışladıq və onun məsləhətinə əməl etməyə başladıq. Əlağa əlahiddə şəkildə bizi ürəkdən qəbul etdi. O, hörmət-izzətlə yanaşaraq öz otağını mənə verdi. Tacir öz rolunu əla yerinə yetirdi və mənimlə bir yerdə oturmadı, mənə qarşı dərin hörmət əlamətini ifadə etdi. Əlağa bizi təmtəraqlı şam yeməyinə apardı. Belə ki, mən bədbəxtlikdən öz qürurumu saxlamaq üçün tək yeməli idim. O birisi günün səhərişi dan yeri sökülən kimi tacir bələdçimi məni oyatmaq üçün yanıma gətirərək dedi ki, yolçular gələcək, onlardan kimsə bizi tanıya bilər. Odur ki, bizim saxta karlığımızın aşkar olmaması üçün getməyə tələsməliyik. Gedərkən bizə dərin ehtiram göstərən, qardaşım Əsədulla xana xahişini çatdırmağı xahiş edən post rəisini tacir bolluca mükafatlandırdı. Mən axıra kimi yalançı rolumu oynadım və nəhayət, Naxçıvan istiqamətində yolumuza davam etməyə başlayanda rahatca dərindən nəfəs aldım. Bu şəhərə gələrək və quldurların hücum təhlükəsindən sovuşaraq tacir mənə etiraf etdi ki, onun iki min eküsü var idi və buna görə də belə bir hala düşməyimizə məcbur etdi. Altı il keçəndən sonra mən Baş Konsulluğun dilmancının katibi kimi Avropa üzrə özünün ikinci səyahətini həyata keçirən şah əlahəzrətlərinin görüşü üçün Culfa sərhədinə getməli idim. Mən öz qardaşı Əsədulla xanı Tiflisdə baş konsul vəzifəsini əvəz edən Mahmud xan ilə getdim. Odur ki, bizim gedəcəyimiz yer Əlağanın rəis olduğu stansiyadan uzaq deyildi. Mən onu xatırlayaraq bu sərgüzəşt barəsində Mahmud xana nəql etdim və Əsədullanın yalançı qardaşına ürəkdən qulluq göstərən bu ləyaqətli insan üçün müxtəlif hədiyyələr aldım. Mənimlə stansiyaya gələn Mahmud xan mənim hər halda postun rəisinin gözü önündə rolunu oynadığım qardaşına qarşı göstərdiyi bütün diqqətə görə minnətdarlığını bildirdi. Mən də öz müqabilimdə ürəkdən Əlağaya təşəkkürlerimi bildirərək çoxlu hədiyyələr verdim. Özünün Culfadan qayıtması zamanı Mahmud xan şah əlahəzrətlərindən qonaqpərvər poçt

rəisini medalla təltif olunmasını xahiş etdi. Gözləri yaşla dolaraq poçt rəisi dedi ki, onlara göstərilən adi qəbul üçün belə bir böyük mükafatı heç bir zaman gözləməzdi.

VIII FƏSİL

Mənim Tiflisə baş konsulun katibi olaraq qayıtığım vaxtlar bir dəfə gecə saat iki radələrində xeyriyyə məqsədi ilə "dərnəkdə" təşkil edilmiş baldan qayırdım. Konsulluqda yerləşən mənzilimə daxil olanda qonaq otağından yataq otağına açılan qapının önündə döşəməyə sərilən və yuxuya gədən bizim kuryer Məmmədəlini gördüm. Belə bir cürətdən qəzəblənərək xidmətçidən bunun səbəbini soruşanda, mənə cavab verdi ki, həyat yoldaşı ilə dalaşmış və evdən çıxıb gəlib. Gecələmək məqsədi ilə buraya gəlib və bütün qulluqçular yatdığına görə nöqərsə otağında yer tapmayıb. Bayır soyuq olduğundan bir az qızırmaq üçün mənim otağıma gəlib və burada yanan sobanın istisindən xumarlanıb və stuldan sü-rüşüb döşəməyə düşərək yuxuya gedib. Elə burada da yatıb.

Mən qətiyyətsiz idim. Bu adama bilmirdim nə edəm. Onu oyatmaq istədim, lakin nəcib hislər hirsimi üstələdi. Fikrimdən vaz keçdim. Bayırda güclü şaxta idi və onu qova bilmədim, yazığım gəldi. Onunla danışığımı səhərə təxirə saldım və yataq otağına daxil oldum. Qonaq otağına açılan qapını içəridən açarla bağladım. Yorğunluqdan özümü haldan düşmüş hiss edərək uzanan kimi gözümlə yuxu getdi.

Çox yatdığımı deyə bilmərəm. Bircə o yadımdadır ki, beynimdə küt ağrılar baş qaldırmışdı, sanki mismar ilə saçımdan göydən asırdılar. Beynimə belə bir fikir gəldi ki, oğrular məni öldürmək məqsədi ilə otağıma soxulublar. Beynimi əzən dəmir məngənədən azad olmaq üçün mən görünməz düşmənlə mübarizə aparmağa başladım. (bütün gecəni yanan şamlar sönmüşdü) Və nəhayət, haldan düşərək bərkədən qışqırdım və huşsuz halda döşəməyə yıxıldım.

Özümə gələndə başımın üstündə dayanan Məmmədəlinin həyəcanlı sifətini gördüm. Ətrafıma boylananda gördüm ki, konsulluğa məxsus bağda yerə sərilmişəm. Təəccüblə niyə orda olduğumu soruşdum. O, mənə bunları nəql etdi: göründüyü kimi, xidmətçi sobanı qalayaraq borunu çox erkən

bağlayıb və bundan sonra biri yataq otağına, o birisi qonaq otağına açılan nəfəsliyi açıb. Qonaq otağı geniş olduğundan burada dəm qazının təsiri çox kiçik olan yataq otağında olduğu kimi güclü ola bilməzdi. Bayaq dediyim kimi, Məmmədəli qonaq otağının döşəməsində yatmışdı. Dəm qazından əmələ gələn baş ağrısından oyanaraq bütün pəncərələri açmış, mənim gəlişimi bilməyərək onlardan birinin önündə oturmuş, mənim qışqırığımı eşidəndə hiss edib ki, mən artıq yataq otağındayam və tez özünü qapıya salmış, bədbəxtçilikdən qapı içəridən bağlı imiş. Bu zaman o var gücünü toplayaraq qapını sındırmış. Məni huşsuz halda görəndə və otağın tamamilə dəm qazı ilə dolu olduğunu biləndə mənə bağa aparıb, burada da mən bir müddət keçəndən sonra özümə gəlmişəm. Bu, səhər təxminən saat 5 radələrində olub. Məmmədəlinin hekayəti məndə dərin təəssürat hissi yaratdı. Əgər mən qonaq otağımda yatan yazıq kuryeri görəndə zaman mənə çulğayan qəzəbimi cilovlaya bilməsəydim, mənim ölümüm labüd idi – dəm qazından boğulacaqdım. Mən rəhm etmədən belə bir güclü soyuqda küçəyə qovmaq istədiyim insana həyatım boyu borclu idim. Tanrının yolları bəlli deyil və Allahın istəyi olsa biz də bütün mümkün təhlükələrdən sovuşa bilərik.

Mənim cəmi yeddi və yaxud səkkiz yaşım olardı. Bir dəfə qışda dilənçi evimizin doqqazını döyərək mərhəmət dilədi. Anam böyük çörək parçasını mənə verərək dedi ki, bunu apar, o dilənçiyə ver. Belə ki, isti otaqdan soyuq bayıra çıxmağı heç istəməirdim. Alaqaşıya düşmək üçün evimizi əhatə edən bağdan getməliydim. Anama dedim ki, nökrələ göndərmək olardı. Bu zaman anam mənə dedi ki, öz əllərimizlə verilən çörək nökrə tərəfindən göndərilən bir ovuc qızıldan on dəfə artıq dəyərləndirilir.

Mən yenə də etiraz etmək istədim, ancaq anam susmağı əmr etdi və mən istər-istəməz ona tabe oldum. Çox pis əhval-ruhiyyədə həyat ilə gedərək çörəyi dilənçiyə verdim. Mən mısmırığımı sallayıb, donquldanaraq otağa qayıtdım. Lakin tezliklə ağıma gəldi ki, bu çox sıxıcıdır və Həsənağa ilə oynamağa üstünlük verdim. Biz qar topu düzəldir, dilxoşluq edir, bir-birimizə qar topu atırdıq. Qar topu oyunundan bezəndən sonra əllərimiz qardan donanda, qazın ayaqları kimi qırmızı olandan sonra biz divara söykənərək qızınmaq üçün özümüzü günəşə verdik. Qəflətən gördük ki, qonşunun xoruzu həyatə daxil olaraq həyatın xoruzu ilə boğuşmağa başladı. Belə bir cürətdən qəzəblənən Həsənağa mənə təklif etdi ki, qar topu hazırlayaraq bu dalaşanlardan müdafiə olunmağa başlayaq. Mən bu təklifi sevinclə qəbul etdim. Budur, qar topu düzəldərək dostumuz olmayanlara qarşı cəbhədən hücum etmək üçün divardan xeyli aralandıq. Birdən bu zaman dəhşətli gurultu qopdu. Bizim bayaq söykəndiyimiz divar uçdu. Əgər bu, bir neçə dəqiqə əvvəl baş versəydi, artıq biz məhv olmuşduq. Bu sərgüzəşt mənə çox böyük təsir etdi. Evə qayıdan kimi, bu barədə anama danışdım. O, Tanrıya yalvararaq mənə labüd ölümdən xilas etdiyinə görə öz minnətdarlığını bildirdi və mənə dedi ki, sənin özünün çörəyi dilənçiyə aparmağını mükafatlandırın ilahi qüvvəyə həyatın boyu borclu olmalısən.

Bir dəfə mən Təbrizdə iki xalam oğlu ilə qohumlarımdan birinin toyuna dəvət edilmişdim. Onda mən on dörd yaşında olardım. Bizim bu gün üçün tikilmiş yeni əla kostyumlarımız var idi. Çünki bizdə belə bir adət mövcuddur ki, toya mütləq təzə paltar geyinməlisən. Yolda biz Şütürbaran məhəlləsində keçmiş məktəb yoldaşlarımızdan birinə rast gəldik. Oğlan təxminən mənim yaşında olardı. O varlı bir tacirin oğlu idi, lakin onun iflasa uğrayan atası bir neçə vaxt bundan əvvəl dünyasını dəyişmişdi və yazıq uşaq hər bir vəsaitdən məhrum olmuşdu. Həmin gün onun çox yazıq görkəmi vardı. Paltarı cırıq-cındır idi. Başmaqları didilmişdi. Olduqca çox imkanlı ailədən olan oğlan dilənçiyə bənzəyirdi. Belə ki, məktəbdə onun durumu yaxşı olan vaxtlar bizə yuxarıdan aşağıya baxırdı. Onu bu vəziyyətdə görəndə üstünə gülmək üçün biz çox sevinirdik.

Ona baxaraq biz qəh-qəhə çəkərək dedik ki, onun paltarında yırtıq çox olduğundan əgər başına on funtluq taxıl səpələnsə, bir dənəsi də yerə düşməz. Uşaqlığımızın intiqam arzusunu təmin edəndən sonra və onun üstünə doyunca güləndən sonra biz yolumuza davam etdik.

İki il keçəndən sonra Təbrizdə böyük daşqın baş verdi. Şəhərin yarısını sel basdı. Onu da qeyd edirəm ki, bizim yaşadığımız məhəllədə daşqın günü nahardan sonra mən üst paltarımı soyunmuşdum. Çox isti idi. Bircə arxalıqda öz otağında yatmaq üçün uzanmışdım. Birdən gözlənilmədən öz anam məni oyatdı, dəhşətli səslə mənə dedi ki, evimizə su dolub. Mən, doğrudan da, pəncərədən gördüm ki, su doqqazdan bağa dolur. Mən onu da deməyi unuttum ki, həmin gün səhər tufan qopdu, sonra güclü leysan yağışı yağdı. Şəhərin ortası ilə axan çay məcrasından çıxaraq sahilləri basdı. Belə ki, biz bağın içi ilə gedə bilmirdik. Bizim yeganə xilas olmaq yolumuz taxtapuşa çıxmaq və orda suyun aşağı düşməsinə səbirlə gözləmək idi. Biz hamımız dəhşətə gəl-

mişdik. Anam əlində "Quran" bizim xilas olmağımız üçün Tanrıya yalvarırdı. Ayaqlarımız suyun içində idi. Evin bir tərəfində su, demək olar ki, taxtapuşa kimi çatmışdı, ev kiçik bir təpəyə bənzəyirdi, o biri tərəfində isə su yerdən bir arşın yuxarı idi. Belə bir duruma təkcə biz düşməmişdik. Məhəllənin polis idarəsi rəisi və bir neçə adam öz yardımlarını alimənəbliqlə təklif edərək bütün küçələri dolanurdular. Məhəllə nəzarətçisi küçənin o biri tərəfində hündür yerdən qoyulmuş nərdivanın vasitəsi ilə bizim hamımızın taxtapuşdan enməyimizə yardım etdi. Biz ayağımızı yerə qoyanda qurşağa kimi suyun içinə düşdük. Sonra o bizi Şütürban qəbristanlığına apardı ki, bir neçə saat da biz burada qaldıq.

Ara vermədən fəğan qoparan və ümitsizliklərə düçar olan bu insanlar ürək parçalayan mənzərəni əks etdirirdilər. Onlardan bəziləri bu amansız təlatümdən tamamilə talan olmuşdular, digərləri daha ağır itkilərə məruz qalmışdılar. Onlar doğmalarını, uşaqlarını, tanışlarını itirmişdilər.

Günəşin batmasına az qalmış atamın dostlarından biri Hacı Sadıq bizim arxamızca gəldi. O, bizi öz evinə apardı, bizə quru paltar verdi, bacardığı qədər rahatlığımızı təmin elədi və ümumiyyətlə, bizə çox mehribanlıq göstərdi. Səhər su azalmağa başladı, amma atamın olmaması və evimizin düşdüyü vəziyyət bizi çox narahat etdi. Təxminən saat səkkiz radələrində mənə öz paltarını verən Hacı Sadıq ilə evdən çıxdım. Belə ki, daşqın olan vaxtlar mən bircə arxalıqda idim. Onun mənə həddindən artıq böyük olan paltosunda bir məni görmək lazım idi. Paltonun ucları yerlə sürünürdü. Onun papağı gözümün üstünə düşürdü. Ayaqqabılar hər addımda ayaqlarımdan çıxırdı. Bir sözlə, mən ən gülməli hala düşmüşdüm. Qəflətən iki il bundan əvvəl üstünə güldüyüm oğlanın mənə tərəf gəldiyini gördüm. Məni görən kimi qəhqəhə ilə gülməyə başladı. İndi mənim üstümə gülmək onun sırası idi. Ona görə ki, mən olduqca çox gülməli idim. Həmin an gördüm ki, başqasının üstünə gülmək heç də yaxşı deyil və Tanrı qarşısında heç bir vaxt başqasının bədbəxtliyinə gülməməyimi söz verdim.

XI FƏSİL

Artıq əvvəlki söhbətlərimin birində xatırladığım Xorasan komissiyası ilə səyahətim zamanı Tehrandan dağlarda bizi yaxalayan sərt soyuqlara görə işimizin davam etdirilməsinə maneəçilik törədildiyinə üçün Bujnurt da bir neçə həftə qalmaq əmrini aldıq və biz son dərəcə lütfkar, qonaqpərvər olan Bujnurt qubernatorunun evində yerləşdik. O, bizim bu şəhərə gəlişimizin çox xoş olması üçün əlindən gələni edirdi. Vaxt aşırı ov da təşkil etdi ki, bunda da, etiraf etdim ki, iştirak etməyi sevmirdim. Belə ki, yeganə öz kefini sürmək məqsədi ilə öldürdüləri yazıq heyvanlara həyəcənsiz və rəhmsiz halda baxa bilmirdim. Bir dəfə komissiyanın rəisi Süleyman xan Sahibi İxtiyar mənim şərafimə möhtəşəm bir ov təşkil etdi. Mən bu fərq qoyma əlamətindən, şübhəsiz, əlahiddə şəkildə ruhlanmışdım və əlbəttə, onun dəvətindən imtina edə bilməzdim. Şəhərin bütün əsilzadələri bu ovda iştirak edirdi, onların hər biri xalasının əri olan şah əlahəzrətlərinin sevimlisi, Əfşar tayfasının ulu babası, 70 yaşlı mötəbər qoca tərəfindən dəvət olunmaq şərafinə nail olmaqlarından çox məmnun idilər. Onların hamısı bər-bəzəkli, yəhərli atla gəldilər. Bir neçəsi bir sürü ov iti ilə, digəri öyrədilmiş şahinlə idilər. Qubernator özünün bütün dəstəsinin müşayiəti ilə çox dəbdəbəli şəkildə bəzədilmiş atla gəldi. Duracaq gətirəcəyimiz yerə getməmiş Sahibi İxtiyar elan etdi ki, mənim şərafinə ilk atəşi açır. Ov başladı; buraxılan itlər müxtəlif istiqamətlərə dağlara kol dibində gizlənən ov quşlarını hürkətməyə başladılar.

Birdən itlərinin birinin hürüş səsi eşidildi və elə həmin an möhtəşəm bir qırqovul sıx meşəlikdən havaya qalxdı. Mən heç bir zaman belə bir növ gözəl quş görməmişdim. Göründüyü kimi, üfünün bütün rəngləri günəş şüaları altında bahalı daşlar kimi işıldayan parlaq lələklərinə hopmuşdu. Başındakı bəzəkli kəkil onun mütənasib bədənini məğrurcasına gözəlləşdirirdi. Ürəyim belə bir fikirdən sıxılırdı ki, haq-

lı olaraq onu təbiətin ən gözəl bəzəyi kimi adlandırdığımız bu gözəl məxluq bir andan sonra torpaq üzərində hərəkətsiz qalacaq. Məgər Tanrı onu bu qədər gözəl, parlaq yaratmışdır ki, insan əli rəhm etmədən onu özünün bir anı xülyası üçün öldürsün? Sahibi İxtiyar əlində tufəng atəş açmağa hazırlaşdı ki, həmin an nə etdiyim barədə özümə hesabat vermədən onun üstünə atılaraq bu quşu öldürməməsi üçün yalvardım, onu da əlavə etdim ki, o quş mənə məxsusdur, mən onun həyatının bağışlanmasını istədim. Bütün orda olanlar ovçu zövqüncə qərribə ziddiyyəti göstərən bu fəvqəladə xahişdən təəccüblənmişdilər və onun sonuna kimi söhbət yalnız bu barədə idi.

İki həftədən sonra Bujnurdan getməli olduğumuz gün mən səhər tezdən oyandım. Çox soyuq idi, qalanmış buxarıya yaxınlaşdım. Közü qarışdırmaq istəyirdim ki, birdən həyat tərəfdən güclü səs-küy eşitdim. Mən pəncərə önündə divar tərəfdən bir neçə kərpic və yer üzərində dalaşan iki pişik gördüm. Göründüyü kimi, heyvanlar divarda öz savaqlarını başlayıblar ki, kərpic onların ağırlığından dağılanda onlar yerə yıxılıblar. Mən pəncərəyə yaxınlaşan kimi tapançadan atəş səsi eşidildi. Güllə mənim qulağımın dibindən vıyıldı ilə keçərək pəncərənin çərçivəsini deşdi. Nəydi baş verən! Bu ərəfədə mən tapançanı doldurmağı işlər müdirinə tapşırdım. Çünki o birisi gün biz yola düşməliyik. Güman ki, onu dolduran zaman fikir vermədən patronu əlindən yerə salıb, iş görüldəndən sonra təmizlik işləri aparən xidmətçilərdən biri onun nə olduğuna məhəl qoymayaraq buxarıya atıb. Alov patrona düşən kimi şübhəsiz ki, partlayış baş verib. Buxarıdan aranlanmasaydım, həyətdə nəyin baş verməsinə baxmasaydım, onun qurbanı da mən ola bilərdim. Bu barədə xəbər bütün şəhərə yayıldı və hamı inandı ki, Tanrı mənə ov günü həmin o yazıq quşun həyatını xilas etməyə məcbur edən humanist hislərimə rəğmən bu labüd ölümdən xilas edib.

Tehrana qayıdanda İranın Konstantinopoldakı səfirliyinin birinci katibi ilə tanış oldum. Mən onunla ilk dəfə Xarici İşlər Nazirliyində rastlaşdım. O, həmişə çox gözəl geyinirdi və varlı ailədən olduğu görünürdü. Belə ki, o da mənə kimi əslən Təbrizdən idi. Eyni zamanda başqalarından seçilən ağıla, gözəl əxlaqa malik idi. Odur ki, onunla mən də söhbət etməyi çox sevirdim və tezliklə bizim tanışlığımız dostluğa çevrildi. Biz tez-tez bir-birimizə baş çəkirdik. Söhbətimiz həmişə qızğun keçirdi. Konstantinopolda səfirliyin katibi təyin olunana kimi o, Parisdə İran missiyasının katibi idi. Avropa üzrə çox səyahət etmiş, ümumiyyətlə, fəvqəladə savada malik və dərrakəli bir insan idi. Bir axşam mənə yanımda oturaraq intihardan söhbət saldı. Qəmli vaxtlarında həyatına qəsd edən insanlara haqq qazandırması mənə çox təəccübləndirdi. O, intiharı qəhrəmanlıq hərəkəti adlandırır və əmin edirdi ki, həyat həddindən artıq məşəqqətli olanda, onunla haqq-hesab çürütmək üçün çox böyük cəsarət olmalıdır. O dedi ki, bundan böyük nə ola bilər ki, rəzil bir həyat sürməkdənsə və halal insanın üstünə gülən taleyin qabağında baş əyməkdənsə, insan bədbinliyin ağırları altında haldan düşən zaman yaxınlara və cəmiyyətə tam xeyirli olmaq niyyəti ilə fədakarcasına ölməyə üstünlük verir. Mən tamamilə bunun əksi olan fikirdə idim. Mən sübut etdim ki, həyatın bütün çətinliklərini səbirlə və təmkinlə dəf edərək, taleyin zərbəsini mətanətlə rədd edən insan xarakterin gücünü üzərə çıxardır və bu bərabər olmayan mübarizədə qalib çıxır.

Onu əmin etmək üçün aşağıdakı tarixi hekayəti sübut olaraq ona misal gətirdim: "Çox qədim bir zamanlarda İran sakinləri Turan əhalisi ilə müharibəyə qalxdı. Günlərin bir günü Turan şahı müharibədə qələbə çaldı, iranlıların paytaxtını ələ keçirdi, onların şahını qətlə yetirdi və İran taxt-tacının varisini, ölənlərin oğlunu əsir götürdü. Bədbəxt şahzadəni Turana göndərməli idilər. Budur, bu gediş zamanı xoş-

bəxt hadisə üzündən o, öz gözətçilərini aldatmağa və qaçmağa müvəffəq olur. O, qonşu tayfada gizlənir ki, bu tayfa da ona əsgər dəstəsi verir. Bunun köməyi ilə öz ata taxt-tacını qaytarmaq işğalçıları qovmaq istəyir. Lakin bədbəxtlikdən o müharibədə məğlub olur və yenidən qaçmaqla xilas olmağa məcbur olur. Onun iti qaçan sədaqətli atı olmasa idi, düşmənin oxuna tuş gələcəkdi. Bir neçə saatdan sonra bu iti qaçan, əsl heyvan təpənin ətəyində yıxılıb ölür. Şahzadə ən yaxın dost kimi sevdiyi atının halına acı-acı ağlayır və öz yoluna piyada davam etməyə məcbur olur. Yorğunluqdan, aclıqdan, susuzluqdan haldan düşən bu qonaqsevməz düzənlikdə bədbəxt şahzadə ayağını güclə çəkib aparırdı. Bir kiçik bulud belə yox idi ki, günəşin yandırıcı şüalarından xilas olaydı, bir damcı su yox idi ki, qurumuş dodaqlarını isladaydı. O, artıq ölməyə hazırlaşdı ki, uzaqda bir sıx meşəlik gördü, son gücünü toplayaraq özünü ora yetirdi və bir neçə giləmeyvə dərib yığaraq bir az hala gəldi. Yalnız giləmeyvə ilə qidalanaraq və gecələri nəmli torpağın üzərində gecələyək iki gün ərzində bu meşəlikdə veyilləndi. Nəhayət, darıxdırıcı bir surətdə acınacaqlı həyat sürdüyündən, aclıqdan əziyyət çəkdiyindən və paltarları cırıq-cındır hala düşdüyündən, bürünməyə bir şeyi olmadığından ölmək qərarına gəlir, lakin intihar etmək üçün yanında heç bir silah yox idi. O, meşəliyin yaxınlığında yerləşən, yüksək dağa, sıldırım qayalıqlara çıxmaq və oradan özünü atmaq qərarına gəlir. O, gedərək dağa çatır və ona dırmaşmağa başlayır. Lakin günəş onu rəhimsizcəsinə yandırır, isti hava dözülməz olur. O, tamamilə bütün imkanlardan məhrum olur, tamamilə taqətdən düşür və öz yolunu davam edə bilmir. Xoşbəxtlikdən onun qarşısına bir mağara çıxır. O bu mağaraya girir ki, bir az dincəlsin və sonra yenə də dağın zirvəsinə doğru yolunu davam etdirsin. Yorğunluqdan taqətdən düşərək yerə yığılır və bir neçə vaxtdan sonra özündən iki qat böyük olan buğdanı yarıqda olan qarışqa yuvasına apararaq qarışqa gözüne sataşır. Bu həşərat üç dəfə öz cəhdini göstərir və üçüncü dəfə onun

mətinliyi mükafatlandırılır, o buğdanı istədiyi yerə çıxartmağa nail olur. Bu mənzərəni seyr edən şahzadə bir anlığa öz bədbəxtliklərini unudur. Həşəratın hərəkətini izləyən şahzadənin gözüne istər-istəməz mağaranın tavanında öz torunu hörən hörümçək görünür. Tor hazır olanda milçək uçub gələrək bu incə toxumunu qarışdırıb dağıdaraq vızılı ilə oradan uzaqlaşır. Hörümçək yenə də öz işinə başlayır. Bir neçə dəqiqədən sonra ikinci bir milçək torun üstünə qonur və birinci milçək kimi toru dağıdaraq uçub gedir. Hörümçək yenə də səbirlə öz torunu təmir etməyə başlayır. Nəhayət, üçüncü milçək uçub gələrək tora qonur və tordan xilas olmaq üçün əbəs yerə göstərdiyi cəhdlərdən sonra hər tərəfdən tora doluşaraq hörümçəyə yem olur. Böyük maraqla bu səhnəni izləyən şahzadənin beyninə qəflətən belə bir fikir gəlir: "Hər şeydən öncə buğdanı yarıqdakı yuvaya çıxartmaq istəyən qarışqa iki dəfə onu əlindən yerə salır və yenidən özünün əziyyətli işini görməyə başlayır, yalnız üçüncü cəhddən sonra o öz niyyətinə çatmağa nail olur. Məgər buğda dənəsini aparmağın qarışqa üçün çətin olması qədərmi mənə taxt-tacı almaq çətinidir? Məgər, torunu milçək hər dağıdanda hörümçək həmişə səbirlə dözməyibmi? Nəhayət, öz məqsədinə nail olmayıbmi? Əgər mən qarışqanın və hörümçəyin səbir və mətanətini yamsılasam, onda mənə taleyin göndərdiyi bütün sınaqlar üzərində qələbə çala bilməyəcəyəmmi? Şahzadənin qeyrəti Tanrı tərəfindən göndərilən bu iki nümunə onu çəldirir və bütün maneələri dəf etmək qərarına gəlir, ikinci dəfə öz hüquqlarını qorumağa cəhd göstərir. O, elə həmin an dağlardan aşağı enərək meşəliyə qayıdır, burada bir neçə ağac kökündən yeyərək və kollar arasında axan şəffaf çaydan su içərək bir az toxtayır. Qonşu bir tayfaya gəlib çıxır, bu tayfa ona kömək etməyə razılışır və bu dəfə öz paytaxtından Turan fırldaqçısını qovmağa nail olur".

Öz hekayətimi başa çatdırdandan sonra Məmmədağa tərəfindən etirazı eşitməyə hazırlaşdım, lakin mən çox təəcübləndim ki, o heç nə demədi və bir neçə dəqiqəlik sükut-

dan sonra söhbətin mövzusunı dəyişdi. Bir neçə gündən sonra mən Tiflisə getməli idim. Mən Məmmədağanı bir daha görmədim.

Bundan bir il sonra mən hökumətin əmri ilə Tiflisdən Ənzəliyə gəlməliydim. Ora gedərək şahın sarayında duruş gətirdim. Burada dostum Məmmədağa ilə rastlaşdım. O, məni görəndə çox sevindi. Biz bir yerdə nahar etdik, nahardan sonra Tehrandə birgə keçirdiyimiz son gecəni xatırlayıb-xatırlamadığımı və nədən söhbət etdiyimizi məndən soruşdu. Mən ona müsbət cavab verdim.

– Deməli, – o, mənə üz tutaraq, – indi mən sizə mənim üçün həmin unudulmaz gecədə olan söhbətimizimin nəticəsi barəsində danışacağam, – dedi və sonra bunları nəql etdi. – Diplomantik nümayəndə ilə bəzi anlaşılmazlıq üzündən Konstantinopolda İran səfirliyində öz yerini tərk etməyə məcbur olan bu adam özünə başqa iş tapmaq üçün Tehrana gedir. Lakin vaxt keçir, boş vakansiya olmur. Belə ki, özünün bütün pulunu az-az xərcləyir və nəhayət, tamamilə yoxsul bir vəziyyətə düşür. O, bütün qiymətli şeylərini satır, amma yalnız tapançası qalır ki, bunu da son ümidini itirən zaman alına vurmaq üçün saxlayır. Həmin axşam qəti olaraq həyatı ilə vidalaşmaq qərarına gəlir və ən yaxşı bir dostu kimi son dəfə məni görmək üçün yanıma gəlir, buna görə də intihardan söz salır. Lakin mənim söhbətim ona güclü təsir edir və o, öz niyyətini təxirə salır, son cəhdi də sınamaq qərarına gəlir. Tapançasını satır, əldə etdiyi pulu xərcləyəndən sonra həyatda heç bir vəsait əldə edə bilmədiyi zaman özünü zəhərləmək qərarına gəlir. İki gün ərzində onun bu məbləği tükənməli idi ki, yanına Xarici İşlər Nazirliyindən kuryer gələrək ona bildirir ki, nazir onu öz yanına çağırtdırır. Elə həmin an nazirliyə yola düşür və orada öyrənir ki, nazir onu bu günlərdə Xorosanda təyin olunan şəxsin yerinə türk şöbəsinin rəisi təyin edib. Belə ki, o, Türkiyə işlərinin gedişi ilə yaxşı tanış imiş. O, getdikcə nazirin daha çox etibarını qazanır və İsveçin fəvqəladə səfirliyi şah əlahəzrətlərinə İs-

veçin yüksək ordenini vermək üçün Tehrana yollanaraq Ənzəliyə gələndə Tehrana kimi müşaiyət etməli olduğundan səfirliyi qarşılamaq üçün ora göndərilir. Deməli belə, o, niyə Ənzəliyə gəlib çıxıb. Bütün bunları mənə danışaraq ilk fürsət düşən kimi Tiflisdə mənə göndərmək üçün Tehrandə sifariş etdiyi əla bir qələmdanı hədiyyə etdi. Qılatı açan kimi, onu da qeyd edim ki, mən zinətli qızıl ilə naxışlanmış mürəkkəb qabını gördüm. Onun üzərində bu sözlər həkk olunmuşdu: “Bədbəxtin həyatını xilas edən söz xeyir-dualıdır.”

Mirzə Rza xan İrəvaninin
"Şahzadə Ərfüddövlənin xatirələri" adlı əsərindən

II FƏSİL

Qafqaza və İstanbulla səyahət
(1876)

... Tiflisə çatan kimi məşhur Mirzə Fətəli Axundovun evində qazinin (Tiflisin qazisi axund hacı molla Baba nəzərdə tutulur) mənzilini kirayələdilər. Beş otaqdan biri mehmanxana idi, biri kabinet, biri qazinin yataq otağı, biri mənim və biri də molla Rzanın. On günü qazinin qəyyumluğu altında keçirdim. Tiflisdə yaşayan iranlılar tacir, eləcə də sənətkarlar olaraq çox mehriban camaatdır. Şəhərdə iki karvansaray var: Xalatovun və Mirzoyevin. Arvad-uşağı olmayan iranlı tacirlər və sənətkarlar bu karvansaraylarda otaqlar kirayələyərək yaşayırlar və həm də alver edirlər. Tiflisdə təxminən 10 min iranlı vardır ki, bunun da əksəriyyəti qara fəhlədir. Buralı dulmuşlar əsasən Səlməs, Dolmağan və Urmiyə əyalətlərindəndirlər, tava daşlarını düzənlər isə Marağadan, Təbrizdən, Mərəndədən və Xoydandırlar. Tiflisli böyük tacirlər Hacı Məhəmməd Bağır Rezayəvi, Hacı Fətəli, Məhəmməd ağa Tocarbaşı, Hacı Mehdi ağa və Hacı Məhəmməd İbrahimdir. Tiflisin görkəmli nömrəli hamamları vardır ki, burada da mineral su axır. Ağa Mir Fəttahun oğullarından biri Ağa Mir Nemətullah burada yaşayırlar. İranlılar ona böyük hörmətlə yanaşırlar və onun savadı olmamasına baxmayaraq özlərinin rəhbəri hesab edirlər. İki həftə ərzində qazi mənə canla-başla qulluq edirdi. Bir irəvanlı tacir uzaqdan mənim qohumum çıxdı. Xalatovun karvansarayında yaşayan Hacı Rəhim ağa İrəvani yaşlı olduğuna görə iranlı və başqa tacirlər dairəsində böyük hörmətə malik idi və hamı onu Hacı Rəhim əmi deyər çağırırdı. Bu yazığın başına fəlakət gəldi və

həmişə qəmli görünürdü. Bu hörmətli şəxs irəvanlı mühacirlər dairəsindən idi.

İki həftə tamam olanda səfərə hazırlaşmağa başladım. Qazi bu əhvalatı eşidəndə məni İstanbulla yola düşən Hacı ağa Qavğazinin yanına qatdı. Tiflisdən əvvəlcə Potiyə getməli idik. Çünki həmin vaxtlar dəmiryolu bu şəhərə qədər gedirdi. Qazi və onun dostları dəmiryolunda məni yola saldılar. Qazi mənə bir Qarabağ namaz xalçası və kiçik bir səfər samovarı bağışladı.

Potidə mən və Hacı Ağa üçüncü dərəcəli bilet aldım. Gəmiyə qalxanda hədiyyə olunmuş xalçanı sərdim. Zəvvarlar mənim samovarımdan istifadə etdilər. Məkkəyə getdikləridən ocaq qaladılar və çay dəmlədilər. Gəminin azuqəsidən yemək istəmirdilər. Ona görə də Potidə çörək və pendir ehtiyatı gördülər. Bundan başqa özləri ilə bir kisə meyvə qurusu, qoz ləpəsi, kişmiş, səbzə və xurma da aparır, yolda məni də bunlara qonaq edirdilər. Bizim yeməyimiz elə bu idi və yol yoldaşlarım mənə deyirdilər ki, sizin samovarınız olmasaydı, gəmidə çay da içməyəcəkdik...

(İstanbul oxumağa gedən Mirzə Rza xəstələndi. Həkimlər xəstəliyin səbəbi olaraq oranın iqlimini hesab etdilər və o, İstanbulu tərk etməyə məcbur oldu.)

İstanbuldan gücdən düşmüş halda yola çıxdım. Tiflisə çatan kimi qayıtmağım barədə qəziyə xəbər çatdırdım. Məni qarşıladı, öz evinə apardı və Rusiya Dövlət Xəstəxanasının əslən alman olan baş həkimindən mənim müalicə olunmağımı xahiş etdi. Tiflisin iqlimi mənə yaxşı təsir göstərdi və bir neçə günə yaxşılaşdım. İstanbul sərgüzəştlərini, fransız və ingilis dillərini öyrənmək xəbərini qəziyə söyləyəndə, mənə dedi:

– Qoymaram ki, Təbrizə qayıdasınız. Əgər İstanbulda yunan dəlləlinin oğlu Nikolas yardım etdisə, burda mən sənə dəstək olacağam. Rusiya hakimiyyəti Tiflisdə müsəlmanlar üçün iki məktəb açıb: biri şiələr, ikincisi sünnilər üçün. Onların proqramı fars dili və ədəbiyyatını öyrənmək üçün vacib olan ərəb dilinin ibtidai kursunu əhatə edir. Proqramın əsas fənləri rus dilinin sintaksisi və morfoloqiyası, rus ədəbiyyatı, coğrafiya, həndəsə, dünya tarixi və fizikanın ilkin şərtləridir. Sizə fars və ərəb dilləri lazım olmadığından rus dilini az bir müddətə öyrənəcəksiniz. Doğrudur, sizin yaşınız ibtidai sinif uşaqlarının yaşına uyğun gəlmir, lakin mədrəsənin müdiri Şeyxülislamdır ki, onun da zəmanəti ilə mənə bura təyin ediblər və mənə qarşı xoş əhval-ruhiyyədə olduğundan, əminəm ki, müstəsna olaraq sizi qəbul edəcək.

Odur ki, İstanbuldan gətirdiyim bütün malları Rezayəvinin köməkliyi ilə Təbrizdə Hacı Rza Ağanın oğlu Hacı Məhəmmədağa göndərdim, özüm isə rus məktəbində oxumağa başladım. Yenə də Mirzə Fətəli Axundovun evində yaşayırdım, bura hər axşam Tiflisin müsəlman zadəganları toplaşırdılar. Axundov Qafqaz canişinin və hərbi yüksək vəzifəlilərinin rus dili tərcüməçisi idi. O, Axundov soyadını seçmiş, Tiflisə çoxlu fars və türk dillərində məktublar gəldiyindən, öz əmisioğlu Mirzə Mustafa Axundovu köməkçi kimi öz yanına götürmüşdü. Mirzə Fətəli fars və ərəb dilləri-

ni, bu ölkələrin ədəbiyyatını, eləcə də rus dilini kamil bilirdi, halbuki, ərəbləri sevmir və onlara qarşı qərribə antipatiya hissi keçirirdi. Həmişə İran və Ərəbistan tarixindən danışmağa başlayanda, Firdovsinin bu şeirini söyləyirdi:

Dəvənin və timsahın südünü içməkdən

Ərəbin işi o yerə çatdı ki,

Şahlar taxtını istədilər.

Tfu sənə, çərxi fələk, tfu!

O, "Quran"ın tarixi barədə zarafatlar edirdi, ələbxüsus, Məhəmməd və Musanın görüşləri, Zülqərneyn əhvalatları barədə. Bir axşam mənə və qazini hövsələdən elə çıxartdı ki, artıq səbir edə bilmədim və ona dedim:

– Mənim çəkingən fikrimcə, Zülqərneyn əhvalatı tarixinin gerçəkliyə uyğun gəlməməsi, elə "Quran"ın özündə yazılıb. Yusif ayəsində buyurulub: "Və biz sizə ən yaxşı hədis nəql edirik (12:3). Hədis əfsanə deməkdir, elə "Quran"ın özü də söyləyir ki, bu əhvalat nağıldır. Ərəblər peyğəmbərin yanına gedir və xahiş edirdilər ki, Məhəmməd, bizə nağıl nəql etlə, o da onların zövqünə uyğun olaraq əhvalatlar danışırdı.

Söylədiklərim onun heç xoşuna gəlmədi və hiss etdim ki, ona kimi mənə qarşı yaxşı əhval-ruhiyyədə idisə, həmin axşam onun bütün xoş əhval-ruhiyyəsi yoxa çıxdı. Axundov müqavimətə öyrənməmişdi, çünki axşamlar yanına toplaşanlar onun istənilən sözü ilə razılaşırdılar. Amma nəzakətli insan idi, həmişə qazini dəvət edəndə mənə də unutmurdu, çünki onunla birgə yaşayırdım. Mən də məmnuniyyətlə gəldirdim, dini mövzularda mübahisəni saya almaşaq, digər baxımdan o, xoşagələn həmsöhbət idi: Qarabağ, Şirvan və Şəki əhalisinin adət-ənənələrindən bizə danışırdı ki, bu da mənim üçün yenilikdi. Əlifbanın dəyişdirilməsi ideyasını ilk dəfə mənə açıqladı, halbuki, mən özüm əlifbanın əyri-əskikliklərini dərk edə bilmirdim. Bu mövzudan söz düşəndə, oxunuşunun da müxtəlif cür mümkün olduğu bir neçə sözü hazırladığından danışırdı. Birinci söz **hsn** idi. Dinləyicilərin qabağına qoyaraq soruşurdu:

- De görüm, nə yazılıb?

Kimsə "Hasan" kimi oxuyurdusa, deyirdi ki, "Həsən" deyil, "Hüseynidir". Əgər kimsə, "Hüseyn" kimi oxuyurdusa, deyirdi ki, niyə "Hüseyn", "Həsəndir". Öz dövrünün mollalarını cahil və avam hesab edirdi, buna artıq söz ola bilməzdi. Hey onu təkrar edirdi ki, ibtidai məktəbin yeddi yaşlı uşaqları müctəhidlərə nisbətən dünya tarixini və coğrafiyasını daha artıq bilirlər. Mənim İrəvanda Şükri xanın oğulları ilə görüşüm yadıma düşdü və xəcalətdən yandım-yaxıldım. Axundovun dünya xəritəsi vardı, camaata göstərərək deyirdi:

- Cabalğa və Cabalsarı tapın.

Mirzə Fətəli Qafqaz türkünün dilində bir neçə komediya kitabını yazdı ki, bunlar da teatrda tamaşaya qoyulurdu. Onlar arasında ən məşhuru "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" və "Sərab xanı" idi. Bu tamaşalarda camaat gülməkdən ölürdü, halbuki, bu kitablar tamamilə qeyri-əxlaqi idi. Və əsasən qadınların hicabına qarşı hücumu keçirdi. Axundovun bir qızı vardı ki, onu da Bəhmən Mirzənin oğlu Xanbaba xana ərə verdi. O, öz qızına rus qadınları kimi, başqa müsəlman qadınlarının başına hicab örtüyü bir vaxtda başı açıq gəzməyə ixtiyar vermişdi. Fanatikcəsinə mömin olan tiflisli müsəlmanlar Mirzə Fətəlini azad fikirlərinə və qızının başıaçıq gəzməsinə görə sevmirdilər. Axundovun özündən eşitmişəm ki, küçədə onunla görüşməkdən çəkinirdilər. Həqiqətdə isə o, çox ürəyiyumşaq bir insan idi. Bir müfəttişi var idi, qonaqları olmayanda ona birlikdə yemək yeməyə ixtiyar verirdi. Bu müfəttişdən eşitmişəm ki, Mirzə Fətəlinin ehtiyacı olan müsəlmanların siyahısı vardı, cümə günləri və müsəlman bayramlarında onlara gizlicə yardım göndərirdi. Həm də onların adının bir kimsəyə deyilməsini qadağan edirdi.

Bütün Qafqazın şeyxülislamı axund molla Əhməd təşrif buyurmuşdu. O, Səlyandan idi, təhsilini Səlyanda və Qarabağda almışdı. İrəvanda və başqa xarici ölkələrdə olmamışdı.

Lakin kitabxanasında İran, Türkiyə və Osmanlı tarixinin bütün kitablarını toplamışdı. Fars dili və ədəbiyyatını əla bilirdi. Hər axşam evində yığıncaq təşkil edirdi ki, burada da qonaqlara hər hansı bir sultanın və ya tanınmış alimin tarixindən söhbət açardı. Qərribə yaddaşı var idi: insanların və yerlərin adlarını bircə dəfə eşitməklə yadda saxlayırdı, sonra başqalarına danışardı. Tiflisli bəylər və əsilzadələr onun yığıncaqlarını Mirzə Fətəlinin yığıncaqlarından üstün tuturdu. Çünki həmin vaxtlar teatrları və komediyaları gəzmək məqbul deyildi, tiflisli müsəlmanlar teatr, komediya və konsertlər əvəzinə ya Mirzə Fətəlinin, ya da şeyxülislamın yanına toplaşardılar. Şeyxülislam qonaqları gülməli əhvalat və hədislərlə əyləndirirdi, halbuki, onun böyük cəhdlərinə baxmayaraq heç kim gülmürdü. Onun söylədiyi əhvalatlar mənim çox xoşuma gəlir, başqalarına nisbətən daha çox gülürdüm. Buna görə də mənə qarşı xoş münasibətdə idi. Günlərin birində onun minbərdən söylədiyi zarafatlarından birini nümunə gətirəcəyəm:

"Ağalar, dünən qədir gecəsi idi və camaat mənim yanına gəlirdi. Görürəm ki, 30 yaşlı kişi və 17 yaşlı gənc gəldi. Kişi qədir gecəsi münasibətilə məni təbriklədi və məndən xahiş etdi:

- Ağ, mənimlə bu oğlan arasında kəbin kəsin.

Hirsiylənərək ona dedim:

- Sənə mənim barəmdə deyiblər ki, vasitəçiyəm, lakin mən kişi ilə qadın arasında vasitəçilik edirəm və onları evləndirirəm, kişiləri deyil. Get, rədd ol burdan, donuz!

Günlərin bir günü də minbərdən bəyan etdi:

- Ağalar, mən qatiləm, dünən yox, srağagün günəş qüruba enəndə mənim yanına papaqçı Məşədi Əhməd gəldi və altı ay bundan əvvəl sifariş verdiyim papağı gətirdi. Elə dar idi ki, başıma zorla örttdüm. Hiss etdim ki, nəfəsim kəsilir və tez-cə qiymətini soruşdum. Cavab verdi: On manat. Bir söz demədən verdim ki, tez getsin, mən də bu dar papaqdan xilas olum. Gedər-gətməz qulluqçunu çağırdım, qayçı gətirt-

dim və papağı başımdan çıxarmaqda mənə yardım göstər-məsini xahiş etdim. İki əli ilə zorla başımdan çıxardıb mənə verdi. Qayçı ilə papağın yanlarını kəsdim, başıma örtüdüm və gözümün üstünə qədər basdım. Rahatca başıma örtülmüşdü deyə, sərbəst nəfəs aldım. O birisi gün səhər tezdən dəstə-maz alırdım ki, qapının döyülməsini eşitdim. Qapının kan-darına doğru getdim və hiss etdim ki, mərhum üçün yasin oxumağa çağırırlar. Kimin dünyasını dəyişdiyini soruşdum, cavab verdilər ki, papaqçı Məşədi Əhməd rəhmətə gedib. Bu yazıq, sən demə, öncəki gecə dərddən ölübmüş, çünki o ən-dişədə 30 manatlıq papağa məndən 10 manat aldı. Buna görə də mən onun qatiliyəm.”

Tiflisli əsilzadə bəylər Vorontsov küçəsi adlanan müsəl-man məhəlləsində yaşayırdılar. Onlar arasında İsrafilbəyov, Ağa bəy Ağalarov, Allahyar bəy, Bəy Ağa və Kiçik Ağa var idi.

Bir gün mən və qazi Abbasqulu xanın madam Stasule-viçin pansionunda yaşayan oğullarına baş çəkdik. Qazi ma-dama məni təqdim etdi və söylədi ki, İstanbulda fransız və ingilis dilini öyrənirdim, burda isə rus dilinə yiyələnirəm. Madam mənə fransız dilində dedi:

– Mənim pansionum sutkalıqdır, şagirdlər bütün vaxt-larını burada keçirirlər və başqa məktəblərdən fərqli olaraq, bizdə tətillər yoxdur. Buna görə də ümumi məktəblərin tətilləri dövründə burada dilin təcrübəsini keçə, mənimlə və şa-girdlərimlə söhbət edə bilərsiniz. Siz fransız dilini unutmaz-sınız, şagirdlər də xeyir görürlər.

Stasuleviçin pansionunda keçirdiyim vaxtlardan iki ha-disə yaddımda qalıb və onu sizə nəql edəcəyəm. Bir gün ma-damın olmadığına görə oğlanlar və qızlar salona toplaşmış-dıq ki, birdən bir nəfər şagird gəlib məni çağırırdı:

– Rza, tez ol, gəl, gəl, sizin peyğəmbəriniz gəlib və səni çağırır!.

Mən ona:

– Nə səfeh-səfeh şeylər danışırsan, bizim peyğəmbəri-miz burda nə gəzir? – dedim.

Lakin o, məndən əl çəkmedi və and içərək:

– Gəl, gəl, – dedi.

Həyəət çıxdım və gördüm ki, eyvanın altında cır-cındır çalmalarda və köhnə geyimdə üç nəfər seyid dayanıb, hər biri əlində özündən hündür əsa tutub və qıra-qıra rus dilində dilənirlər:

– Radi xrista, davay! Tanrı eşqinə, nəşə bizə verin!

Bu tərbiyəsiz uşaqlar yeni doldurulmuş su bitonundan və küllü xakəndazdan onların papağına su töküüb, kül səpələ-dilər, həm də onlara:

– Kriste eşqinə, bax, bunu alın, – dedilər.

Utanmaz seyidlər isə təhqirdən incimək əvəzinə gülür və dilənməyə davam edirdilər. Özümü saxlaya bilməyib, on-lara dedim:

– Siz, ey özünü zərər qıymət qoymayanlar, müsəlmanları və seyidləri niyə biabır edirsiniz? Gedin, başqa iranlılar kimi qara fəhlə işləyin ki, belə bir təhqir olunmuş duruma düş-məyəsınız.

Elə ki, gördülər mən azərbaycan dilində danışıram və müsəlmanam, utanmaqları əvəzinə məni təhqir etməyə baş-ladılar və dedilər:

– Siz müsəlmanlar bizə əcdadlarımızın əmlakını qaytar-sanız, belə alçaldıcı duruma düşməzdik.

Uşaqlar seyidləri getmədiklərini və mənimlə dalaşdıq-larını görəndə gözətçini çağırıdılar. Gözətçi gəldi və onları həyətdən çıxartdı. Mənsə orda özümə söz verdim ki, Tiflisdə xidmət edən zamanlar belə üzdənirəq seyidlərə bu cür bia-bırçı işlər görmələrinə ixtiyar verməyəcəyəm. Qeyd etmək la-zımdır ki, bu cür hadisə barədə Mirzə Fətəlidən eşitmişdim. Sən demə, günlərin birində iki nəfər bu cür seyid Qafqaz canişini böyük knyazın sarayına yaxınlaşıb. Canişin əlahəz-rətləti faytona oturmağa hazırlaşan kimi bu nakişilər təzim edərək bağıraraq:

– Sizdən bir xahişimiz var, – deyiblər.

Canışın ayaq saxlayıb, onları yanına çağıraraq soruşub:

– Nə xahişiniz vardır?

Onlar kəkələyə-kəkələyə rus dilində cavab veriblər ki, əcdadlarının əmlakını istəyirlər. Böyük knyaz onların dediklərini anlaya bilməyib, düşünüb ki, bu camaata atalarından qalan əmlakı polis alıb və qaytarmır. Tapşırıq verib ki, onlara həmrəylik göstərisin və nə istədiklərini yaxşıca ayırd eləsinlər. Saraya qayıdan canışın Mirzə Fətəlini və seyidləri öz yanına çağırtdıraraq soruşub:

– Sizin əcdadlarınızın əmlakını kim sizə geri qaytarmır?

Onlar sırtıqlıqla cavab veriblər:

– Bizim əcdadların əmlakı sizdədir.

Bu sözlər canışını elə təəccübləndirib, elə hirsələndirib ki, seyidlərin dəlixanaya aparılması barədə tapşırıq verib. Çünki onları dəli hesab edib. Bundan sonra Mirzə Fətəli onlar barədə heç nə eşitməyib. Göründüyü kimi, onlar dəlixanada o qədər qalıblar ki, elə oradaca həlak olublar.

İndi madamın pansionunda baş verən ikinci hadisəni sizə nəql edəcəyəm:

Orada olan şagird qız və oğlanların əksəriyyəti erməni idi. Bilmirəm niyə, amma bir qızcığaz mənimlə öcəşmişdi və fransızca mənə cavab vermirdi. Şagirdlər bəzən evlərindən konfet və şirin çörəklər gətirir, sinif yoldaşlarına paylayırdılar. Günlərin birində Əlixanov soyadlı bir oğlan evdən konfet və şirniyyat gətirdi, bölüb mənə də verdi. Həmin qız ona dedi:

– Bu tatar şirniyyatı niyə verirsən, hayıfın gəlmir?

Əlixanov ona cavab verdi:

– Ona görə verirəm ki, bir vaxtlar, o, Tiflisin konsulu olanda və şahın ad günü bayramını təşkil edəndə, mənə də dəvət edəcək və qonaq saxlayacaq.

Doğrudan da, böyük yaradanın izni ilə Tiflisə baş konsul səviyyəsində qayıdanda tərəfimdən keçirilən elə ilk dəbdəbəli ziyafətə Əlixanovu və onun valideynlərini dəvət etdim.

Şam yeməyində bu əhvalatı qonaqlara Əlixanovun özü nəql etdi.

Tiflisdə təhsil aldığı dövrdə tez-tez elə hallar olurdu ki, riyaziyyat (hesab) tapşırıqlarını müəllimə nahardan sonra təhvil verməli idim. Və buna görə də qazi ilə nahara getməyi çətdirə bilmirdim. Belə günlərdə beş qəpiyə qara çörək alırdım, mənim məktəbim yuxarıda – Kürün sahilində olduğundan dərslərimi öyrənmək üçün çay qırağına gedirdim. Orada həm tapşırıqları yerinə yetirir, həm də qara çörəkdən yeyir, üstündən də Kürün suyundan içirdim. Məhz elə əlimin ağağı olduğu vaxtlar bir bazar günü şeyxülislamın evinin tez-tez qonağı olan və çox masqaraçı olan Hacı Molla Məhəmmədəli, sonralar Məhəmmədəli xan bütün gün ərzində mənə qonaq dəvət etdi. Onun mənim kimi cibi boş olduğunu bildiyimdən təklifinə yaxın durmadım. Nə qədər çox təkid edirdisə, bir o qədər də qəti olaraq rədd cavabı verirdim. Lakin nəhayət, mənə yola gətirdi. Qazinin evindən çıxdıq, bir az piyada getdik və boş fayton gördük. Məhəmmədəli onu saxlatdı, ona oturmaq və faytonçuya buyurdu ki, Müctəhid bizi bağına aparsın. Bağın yaxınlığında restoran ilə üzbəüz tərəfdə faytondan endik. Mənə qonaq edən bu şəxs amirənə şəkildə mənə baxdı və dedi:

– Faytonçunun pulunu ver!

Aydınır ki, verdim və restorana daxil olduq. Məhəmmədəli ofisiantları səslədi, yemək və içmək sifariş etdi. Nəşə qərribə xasiyyəti vardı. Zarafatlar edirdi, gülürdük. Elə ki, hesabı gətirdilər, gültimsəyərək mənə dedi:

– Ödə, sonra hesablaşarıq.

Tanrının özü mənə kömək oldu ki, cibimdə bir neçə manatım var idi. Restoranın məsrəflərini ödəyəndə mənə dedi:

– İndi bağda seyrə çıxmaq, oranın necə olduğunu sənə göstərəcəyəm.

Bağda bir neçə dövrə vurduq və yorğun halda restoranın yanından çıxdıq. Elə bu an bir nəfər faytondan düşdü, faytonçu ilə hesablaşdı. Molla Məhəmmədəli faytonçuya bu-

yurdu ki, bizi anatomiya muzeyi çadırının yanına aparsın. Fayton Cənışinlik binasının önündə, çadırın qurulduğu yerdə dayandı. Girişdə bir nəfər dayanıb, bilet satırdı. Faytonun pulunu yenə mən verəndən sonra bilet satıcısının yanına getdik və qiymətini soruşduq. Bizə dedi ki, sərgi gənclərə ağıl öyrətmək üçün təşkil ediləndir ki, onlar pis işlərdən çəkinməsinlər və buna görə də giriş beş qəpikdir. İki bilet aldım və pulunu verən kimi Hacı Molla Məhəmmədəli kobud şəkildə məni dayandıraraq dedi:

– Məni namussuzmu hesab edirsən ki, biletləri sənə aldırım. Məgər sən, unuttunmu ki, mənim qonağımsan?

O, tezəcə on qəpik ödədi və çadıra daxil olduq. Nə görürük! Bir cərgədə mumdan düzəlmiş kişinin, elə həmin prinsipə qadının cinsi orqanları asılıb. Seyrçilərə eksponatları göstərir və şərhlər verirdilər.

Bayıra çıxdıq. Qazinin evi yaxın olduğundan Hacı Molla Məhəmmədəli mənə təklif etdi:

– Gəl, daha pul xərcləməyək, piyada gedək.

Evə gedəndə qaziyə bütün bunları ətraflı danışdım. O mənə dedi:

– Bu axşam şeyxülislamın yanına gedək və bu əhvalatı hamunun iştirakı ilə orda söylə.

Allahdan Hacı Molla Məhəmmədəli də şeyxülislamın yanında idi. Qazi məni məcbur etdi ki, aralarında bəylərinə olduğu iştirakçılara həmin günün sərgüzəştlərini danışım. Məhəmmədəli utanmaq əvəzinə, başqalarından daha çox güldü. Allaha şükür ki, həmin gün yalnız on qəpik xərclədi. Çünki illər keçəndən sonra Tiflisdə baş konsulluğum dövründə məndən bu məbləğ əvəzinə onun min dəfə artığı olan məbləği qopartdı.

Tiflisdə təhsil aldığım iki il ərzində başqa elə bir şey baş vermədi ki, yazmağa dəyə. Məktəbdə mənim fars və ərəb dili müəllimim Molla Əbdüssəlam idi, o da sonralar sonralar Qafqaz şeyxülislamı oldu, rus dili müəllimi isə müsyo Karabaşov idi. Hər ikisi mənə qarşı mehribandılar.

III FƏSİL

Dövlət xidmətinə başlamaq
(1878-1882)

Məktəbi bitirməyə və attestatı almağuma iki ayım qalırdı ki, bir gün əvvəl sonralar Əlaülmülk olan rəhmətlik Mirzə Mahmud xan qazinin yanına fərtaş Əlini göndərdi. O, mənə dedi ki, baş konsul səni çağırır. Əlahəzrətləri mən tanıyırdım, o da mənim təhsilim barədə bilirdi. Bir dəfə qazi məni konsulluğa apararaq ona təqdim etdi. O gündən sonra Mirzə Mahmud xanın dəvəti ilə hər bazar günü konsulluğa nahara gedirdim: əgər hər hansı bir gün getmirdimsə, təkrar məni dəvət edirdi. Təkcə məni dəvət etməsi qazini təəccübləndirdi. Düşündüm, görəsən, nə oldu. Səbəbini fərtaş Əlidən soruşdum, lakin o bilmirdi və mənə dedi:

– Mənə yalnız buyurublar ki, sizi konsulluğa aparım.

Fərtaş Əlinin yanına düşdüm və baş konsula yaxınlaşdım. O mənə dedi:

– Bir nəzərə alınmayan hadisə baş verdi ki, bu da sənin üçün yaxşılığa çevrilə bilər.

Cavab verdim:

– Ulu Tanrının icazəsi ilə.

O mənə dedi:

– Məsələ ondadır ki, bir neçə günə Nəsrəddin şah əlahəzrətləri Avropaya özünün ikinci səyahətinə çıxır və Culfaya, İrəvandan sonra Tiflisə də təşrif buyuracaq. Sədrəzm Hacı Mirzə Hüseyn xan sepahsalar özünün ögey oğluna Həştərxanın baş konsulu Mirzə Əhməd xana yazdı ki, o öz tərcüməçisi Mirzə Tağı xan ilə birlikdə Tiflisə gəlsin və mənə də teleqram göndərdi ki, tərcüməçim Mirzə Məsum xanın müşayiəti ilə əlahəzrətləri qarşılamaq üçün Culfaya gedim. Lakin Mirzə Məsum xan bir neçə gündür ki, xəstədir. Dünən titrətməyə, qızdırmaya düşüb və əslən erməni olan öz qulluqçusu Maryamdan həblər istəyib. Məryəm həblərin yerinə gümüş

suyu həblərini verib. Çünki hər ikisi bir cür butulqada imiş. Mirzə Məsum xan tez sağalması üçün iki həbin yerinə dörd həb içib. Bu zaman Mirzə Məsum xanın qonağı olan Mirzə Tağı gəzməkdən qayıdanda xəstənin otağına daxil olub. Dərman butulqasını görəndə soruşub:

– Bu nədir?

Mirzə Məsum xan cavab verib:

– Halsızam, sabah səhər mütləq yola düşməliyəm, kimyəvi həblər içdim.

Mirzə Tağı xan deyib ki, mən də halsızam və o da gülmüş suyu həbləri içib. Gecəyarısı hər ikisinin boğazı dəhşətli dərəcədə ağrıyıb və dövlət xəstəxanasının qonşuluqda yaşayan rəisininə adam göndəriblər. Həkim xəstələri müayinədən keçirib, sonra dərman butulkasının yoxlayıb və deyib:

– Lənət şeytana, gümüş suyu həblərini içibsiniz, ləngimədən sizi xəstəxanaya aparmalıyıq!

İndi hər ikisi ağır durumdadır və xəstəxanada yatırlar. Biz isə bu gün axşam, ya da sabah səhər tezdən yola düşməliyik, tərcüməçimiz isə yoxdur, buna görə də siz gəlməlisiniz və bizə tərcüməçilik etməlisiniz.

Ona dedim:

– Birincisi, qazinin icazəsi olmadan heç bir şeyə söz verə bilmərəm, çünki onun qonağıyam və mənim üçün çoxlu yaxşılıqlar edib. Bundan başqa, məktəbi bitirməyimə ikicə ay qalıb və məhz elə indi Karabaşov attestat imtahanı üçün mənə bir neçə mövzu verib, onlara hazırlaşmalıyam. Əgər sizinlə getsəm, qorxuram ki, imtahanı verə bilməyəm və məktəbdə bir il yenə oxumağa məcbur olam.

Baş konsul mənə dedi:

– Qaziyə gəldikdə, ona çatdırın ki, mənim fikrimcə, bu cür başlanğıc sizin gələcək uğurlarınızın təminatı olacaq və bu cür əlverişli məqamı əldən buraxmaq olmaz. Karabaşova isə deyiniz ki, səyahət üçün bizə lazım olan günlərin, qayıdandan sonra haqqını ödəyərək. Mən isə söz verirəm ki, şahdan onun səviyyəsinə uyğun olaraq, Şiri-Xurşid ordenini sizin

üçün alacağam. İndisə tərəddüd etməyin, gedin, evdən kiçik bir yol çamadanını götürün və tezcə qayıdın. Elə bu gün yola düşsək, yaxşıdır. Və bu geşə poçt stansiyasında axşamlayırıq.

Qazinin yanına qayıtdım və işin mahiyyətini ona nəql etdim. “Quran”la kitab açmağa çox inanan qazi mənə dedi:

– Kitab açmayınca səni bir yana buraxmayacağam. Yolda o qədər təhlükə var ki, illah da siz arabalar ilə Dilcan aşırımından keçərək getməlisiniz. Bu yol ilə getmək çətindir, həm də malakanların qudurmuş atları da gözlənilmədən rastınıza çıxa bilər.

Səsimi çıxartmağa macal vermədi. Öz “Quran”ını gətirdi və bu işin necə olacağını bilmək üçün onu açdı. Bax, bu ayə çıxdı. Yusifin surəsindən: “Qabını suya salan kimi; Müjdə! Bu bir oğlandır! – dedi” (12:19). Qazi məni təbrik etdi, Karabaşovun yanına adam göndərdi, bizim yanımıza dəvət etdi və işin durumunu ona özü anlattı. Bütün ruslar kimi Karabaşov ordenləri çox sevirdi və sevinərək mənim səfərimə icazə verdi.

Günorta fərtaş Əli yanıma gəldi, mənim çamadanımı götürdü və konsulluğa getdik. Tiflis-Vladıqafqaz əsas yolunun rəisi olan Mirzə Məhəmmədəli xan Kaşi mənə yeni təzə araba göndərdi. Arabada üçümüz oturduq, xidmətçiləri orda qoyduq, çünki baş konsulun dediyinə görə, şah və onu müşayiət edənlərin o qədər xidmətçiləri vardı ki, bizimkilərə yer olmazdı. Rusiya ərazisində əlahəzrətləri dövlətin rəsmi qonağı idi və onun səfərinin bütün məsrəflərini Rusiya hakimiyyəti ödəyirdi. Əmr verdilər ki, Culfadan Tiflisə qədər bütün poçtların stansiyalarını gözəlləşdirsinlər: divarlardan xalça və palazlar asdılar, qapı-pəncərələri çəmən çiçəkləri ilə bəzədilər. Baş konsulda Tiflis qubernatorun zəmanət məktubu vardı. Buna görə də bütün məntəqələrdə atları tezcə dəyişdirirdilər. Bir saat oldular ki, qaranıqlaşmışdı, Dilcan poçt stansiyasına daxil olduq. Mirzə Əhməd xan bizə dedi:

– Gəlin, biz üçümüz vəzifələrimizi bərabər bölüşdürək,

çünkü xidmətçilər yoxumuzdur və özümüzə qulluq edək.

Qərara alındı ki, mən rus dilini bildiyimdən bulaqdan su gətirmək, çörəyi, yumurtanı və pendiri almaq mənim üzərimə düşsün. Çayı Mirzə Əhməd xanın özü hazırlamalı idi. Lakin samovarı malakanlardan mən almalı idim. Mirzə Mahmud xana şamları yandırmaq, süfrəni açmaq və yeməyi hazırlamaq düşdü. Razılaşdıq ki, ət, kabab və bozbaş bişirməməli, qayğanaqla kifayətlənməli idik. İşin bu cür bölüşdürülməsi mənim çox xoşuma gəldi, çünki gördüm ki, konsul-lar mənə qarşı necə bir tay-tuşları kimi davranırdılar. Gecəni poçtun stansiyasında keçirdik. Səhər yolumuza davam etdik və rus Culfasına çatdıq. Həmin vaxtlar Araz çayı üzərində körpü yox idi. Buna görə də bir sahildən o biri sahilə yoğun sicim çəkmişdilər və ona avarçılar tərəfindən səmişləri o biri sahilə aparan bərkeş, yəni yükdaşıyıcı bağlanmışdı. Kəndir ona görə lazım idi ki, yükdaşıyıcı su aparmasın. Beləcə, Araz çayını keçdik. İran tərəfində pasport müəssisələri üçün bir neçə otaq inşa etmiş, binanın qarşısındakı düzənlikdə isə şah, onu müşayiət edənlər, və vəliəhd üçün çadırlar qurmuşdular. Vəliəhdin dəftərxanasının rəisi və baş konsul Mirzə Mahmud xanın qardaşı rəhmətlik Mirzə Əfzəl xan Vəkil Əlmülk bizim gəlişimizdən teleqram ilə xəbər tutdu. Onun sərəncamı ilə həm gömrük, həm də pasport masası funksiyasını yerinə yetirən binada istirahət üçün bizə üç otaq ayırdılar. Özü isə pasport xidmətinin rəisi Əmin Əl-Vezar və dostlarının müşayiəti ilə Araz çayının sahilində bizim pişvazımıza çıxdı.

O birisi gün əlahəzrətləri böyük təntənə ilə Mərənddən təşrif buyurmalı idi. Vəkil Əlmülk bizə üç at verdi və hamımız ali karvanı qarşılamaq üçün yola çıxdıq. Padşahın şəxsi dəstəsinin süvariləri, Maku, Qarabağ, kürdlər və şahsevənlər icmasının rəhbərləri elə bir toz-toğanaq qopartdılar ki, bir-birimizi görə bilmədik. O yerin adət-ənənəsinə görə, beləcə xanlar şaha özlərinin cıdır sənətini göstərirdilər. Əlahəzrətlərinin dəbdəbəli karvanı düşərgədə dayandı.

O birisi gün rus mehmandarları, o cümlədən, fars dilini yaxşı bilən Bəylərov qardaşları gəldilər. Ev sahibləri Arazı keçdilər və rəsmi libas geyinmiş şaha yaxınlaşdılar. Qərara alındı ki, günorta, nahardan sonra yola düşməli və gecəni rus Culfasında keçirməliyik. Əlahəzrətləri Hacı Mirzə Hüseyn xan sepahlar və başqa müşayiətçilər ilə birlikdə bərkeşə oturdu, Arazı rahatça keçdi. Bizə yer olmadığından qayıqçı söz verdi ki, qayıdıb ikinci səfərdə aparacaq. Bunun intizarında idik ki, qəflətən bədbəxtlikdən sicimin cırıldığı və bərkeşi su apardığını gördük. Avarçılar yalnız qayıq o yerdən kifayət qədər uzaqlıqda sahilə aparmağa nail oldular. Yol bağlandı. Konsullar az qalırdı ki, ağlasınlar, söyləyirdilər:

– Axırımız nə olacaq, padşah Qaqqaza təşrif buyuracaq, biz onu qarşılama bilməyəcəyik. Əlahəzrətləri və onu müşayiət edənlər nə edəcəklər?! Bizim günahımızın olmamasına baxmayaraq bizə qarşı necə bir əhval-ruhiyyədə olarlar?!

Mirzə Mahmud xan Əlaülmülk çox mərd kişi idi və ölmü heçə sayırdı. O dedi:

– Əgər qayıq tapsaq, o biri sahilə keçərik və ölmək ölməkdirsə, padşahın xidmətində ölərik.

Vəkil Əlmülk cavab verdi:

– Qayıq taparıq, lakin çox qorxuludur və sizi buraxa bilmərəm. Araz elə daşıb ki, bərkeşi apardı və siz qayıqla heç keçə bilərsiniz?!

Lakin Əlaülmülk israr etdi ki, nəyin bahasına olur-olsun elə bu axşam o biri sahilə keçməliyəm. Vəkil Əl-Mülk həmin diyarın qubernatoru olan Amin Əl-Vezara üçün qayıq aldı. O yerlərin xanları bir qayıq və altı nəfər avarçı gətirdilər. Qayıqçı dedi:

– Bura gəlməyə xan məni məcbur etdi, yoxsa mən belə daşqınlar zamanı qorxulu olduğundan Araz üzərindən keçməyi ağılsızlıq hesab edirəm.

Mirzə Əhməd xan da bu fikirdə idi, lakin Əlaülmülk Qafqazın baş konsulu olduğundan və bütün məsuliyyətin onun üzərinə düşdüyündən bir kimsə onun əleyhinə çıxma-

dı. Qayığın böyük olmasına və içərisinə çoxlu adamın yerləşməsinə baxmayaraq yalnız üçümüz ona oturdurduq, başqa bir kimsə ərk edə bilmədi. Sahildən aralaşan kimi axının gücü avarçıların qüvvəsini üstələdi və qayığı su apardı. Qayıqçı bizə dedi:

– Bizim xəbərdarlığa məhəl qoymadığınızdan indi sizə dua eləmək qalıb. Sizin Tanrınız bəlkə kömək edə, əks halda mən gücsüzəm.

Avarçılar elə həmin an “Ya Əli!” deməyə başladılar. Yardım üçün Tanrıya nadir hallarda müraciət edir, əsasən Həzrət Əlidən yardım diləyirdilər. Suyun axını bir müddət o tərəf-bu tərəfə atırdı. Avarçılar yalnız ona nail olurdular ki, Rusiya sahilindən uzaq düşməyək. Dedilər:

– Ordubad və Culfa arası qaraçıların qəsəbəsidir, əgər ora kimi gedə bilsək, bəlkə, onlar bizə yardım göstərələr.

“Ya Əli!” deyib yolumuza davam etdik. Və birdən uzaqda düşərgənin çil-çıraqlarını gördük. Qayıqçılar özlərinə gəlib qışqırmağa başladılar:

– Kömək edin, kömək edin, kömək edin!

Qaraçılar onların səsinə eşitdilər, bizə tərəf qaçdılar və yaxşı üzgüçü olduqlarından suya girdilər. Qayıqçılar onlara kəndir atdılar və birgə gücləri ilə qayığı yaxşı bir yerə apardılar. Elə ki, sahilə çıxdıq, qaraçıların düşərgəsinin ortasına çıxdıq. Tezəcə bizə çay gətirdilər və ocaq qaladılar, yay olmasına baxmayaraq gecə çox soyuq idi. Ocağın qırağında oturduq, çay içdik və bir az isindik. Əlaülmülk onların başçılarına dedi:

– Bizə at verməlisiniz və bir kişini də yanımıza qatmalısınız ki, bizi Culfaya aparsın.

Ondan soruşduq:

– Buradan Culfaya nə qədər məsafə var?

Biri dedi iki fərsəngdir, o biri dedi ki, üç fərsəngdir. Bizim yanımıza qatılanın atından başqa daha üç at gətirdilər. İkisinin yəhəri vardı, üçüncününsə yalnız palanı. Konsullar yəhərli atlara mindilər, palanlı atı isə mənə verdilər. Yola

düşdük. Çox qaranlıq gecə idi, lakin xoşbəxtlikdən yol çayın qırağı ilə gedirdi, düz idi və atlar da oralar yaxşı bələd idilər. Culfaya qədər təxminən yarım saat qalırdı ki, Əlaülmülkün atı şillaq atdı və mənim atıma təpik vurdu. Təpik ayağıma dəydi və dəhşətli dərəcədə ağrıtdı. Əlaülmülk mənə bura gətirməyimə çox narahat oldu. Şikəst qalmağım mümkün idi. Mənə təsəlli verir və deyirdi:

– Qorxmayın, Rusiya tərəfində rus hərbi hospitalı var, sizi ora aparacağıq.

Çox çətinliklə Culfaya gedib çatdıq. Konsullar dönmədən mənə rus xəstəxanasına apardılar. Xəstəxananın işçiləri mənə atdan güc-bəla ilə yerə düşürdülər, xərayə yerləşdirdilər. Yuxarı çıxartdılar və yatağa uzandırdılar. Elə həmin an cərrah gəldi, mənə müayinə edib dedi:

– Bir sümük zədələnib, lakin qorxmayın, qutaracaq.

Tezəcə sümüyü yerinə saldı və sarıdı, lakin güclü ağrılardan heç cür yata bilmədim.

Culfaya çatanda artıq gecəyarıdan xeyli keçmişdi və hamı yatırdı. O biri gün Nəsrəddin şah adəti üzrə səhər tezdən oyandı və konsullar ona bizim başımıza gələn macərələri nəql etdilər. Əlahəzrətləri mənə adımı ilk dəfə duydu və sədrəzm vasitəsilə baş konsuldan soruşdu:

– Rza kimdir?

Əlaülmülk cavab verdi:

– Rus dili tərcüməçisidir.

Şaha çox yazığım gəldi ki, onun xidmətində belə bir hadisə başıma gəldi. Öz həkimbaşı olan həkim Tuluzanı xəstəxanaya göndərdi, ayağıma baxmasını və əgər yaxşı sarınmamışdısa, düzəltməsinə tapşırırdı. Tuluzan mənə baxdı, cərrah durumumu soruşdu, mənə ürək-dirək verdi, sarıqları bir daha açmadı və hər şeyi əlahəzrətlərinə məlumat vermək üçün çıxıb getdi. Xoşbəxtlikdən bərkeşin kəndirinin qırıldığına görə, şahın karvanı Culfada iki gün qalmağa, xidmətçiləri və barxananı gözləməyə məcbur olmuşdu. Mənimsə bu iki gündə ağrılarım ötüb keçdi və çox əziyyətdən sonra bir neçə

addım ata bildim. Xidmətçilər gələndə, barxananı gətirəndə ali karvan İrəvana doğru tərpendi... İrəvanda üç gün dincəldik, sonra yolumuza davam etdik.

Tiflisdə şah, sədrəzm və məyyətin başqa üzvləri Qafqaz canişininin sarayında məskunlaşdılar, qalanlarımız isə "Kavkaz" hotelində qərar tutduq. Bir axşam baş konsul rəsmi şam yeməyi verdi. Dəvət olunanlar arasında sədrəzmin, şahı müşayiət edənlərin, Peterburqdan gələn rus mehmandarlarının və Tiflis qubernatorunun yanında mən də vardım.

Bu günlərdə iki hadisə başıma gəldi və onları sizə nəql edəcəyəm. Biri o idi ki, Hacı Mirzə Hüseyn xan sepahsalar Əlaülmüldən xahiş etdi ki, onun üçün mineral suyun ən yaxşı hamamını kirayələmək üçün kimisə göndərsin. Saçlarını boyadığından, həna qoyduğundan hamamı ən azı üç saatlığına istəyirdi. Əlaülmülk bu missiyanı mənim üzərimə qoydu və mən də oraların ən yaxşı hamamı olan İrakli hamamını hazırlatdım. Sözləşdiyimiz vaxt canişin sarayına getdim. Kandarın yanında duran kalyaskalara qubernator Orlovun atları qoşulmuşdu. Sepahsalar və rəhmətlik Mirzə Ələsgər xanın atası Ağa İbrahim bayıra çıxdılar və arabada oturdular. Sepahsalar mənə dedi ki, faytonçunun yanında otur. Mən ona cavab verdim:

– Faytonçunun yanında oturmaq mənə münasib deyil, sinf yoldaşlarım məni görsələr təəccüblənərlər.

Mənim cavabın onun heç xoşuna getmədi və açıqlanmış halda elə özünün işlər müdiri Əli xandan xahiş etdi. Əlində sepahsaların alt paltarları və zərxara paltarları ilə dolu olan boxçanı tutan Əli xan bu tapşırığı böyük hörmət olaraq hesab etdi və şahnişində məğrucasına oturdu. Faytonçunun böyründə duran Əlaülmülk məni danladı:

– Ölkənin birinci vəzirinə belə cavab verməzlər! – dedi. Sonra məndən soruşdu: – Hamamım ünvanını dedinmi?

Cavab verdim:

– Xeyr, deməmişəm.

Əllərini başına vurdu və məni danladı:

– Məni nə pis günə qoydun! Vorontsov küçəsində bir neçə hamam var və tamamilə mümkündür ki, əlahəzrətləri yanlış olaraq başqa hamama daxil olsun, orada da yer olmasın, onda mənim axırım nə olar?!

Onun coşduğunu görəndə, tərəddüd etmədən şahın müşayiətçiləri üçün hazırlanmış arabalardan birinə oturdum, lakin Orlovun atlarına necə çata bilərdim. Acılanmış halda böyük knyazın arabasının arxasınca ayağımı sürüyə-sürüyə gedirdim. Un meydanına (Çörək meydanı nəzərdə tutulur) çatmamış, nə görürəm, öküzlərə qoşulan iyirmiyə qədər unla yüklənmiş araba yolu kəsib, sədrəzmin faytonu da dayanıb. Elə ki, bunu gördüm, qədim misirlilər kimi, öküzün pərəstişkarı oldum: məni və baş konsulu xilas etdiklərinə görə, onların qarşısında diz çökmək istəyirdim. Polislər öküzləri yana aparana kimi bir saat orada dayandıq. Yol açılanda faytondan düşdüm, böyük knyazın faytonuna yaxınlaşdım və dedim ki, İraklinin hamamına getsinlər. Sədrəzm və onu müşayiət edənlər hamama daxil olandan sonra mən Əlaülmülkün yanına qayıtdım və hər şeyi nəql etdim. Çoxlu güldü və mənə dedi:

– Bəxtin var imiş. İndi get, öküzlərə dua et.

İkinci hadisə belə idi:

Sepahsaların işlər müdiri Əli xan Tiflisdən yola düşdüyü gün mənə dedi:

– İki yağış çətiri lazımdır, fəqət, ipəkdən yaxşı çətilər olmalıdır və qulpu bahalı. Get, mağazanın sahibinə de ki, bir neçə dənəsini gətirsin, seçək.

Bir yeni açılmış mağazaya getdim, burada çox yaxşı mallar satılırdı. Xidmətçiyə dedim ki, çətiləri canişin sarayına aparsın. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün mənə cəmisi bir neçə dəqiqə lazım gəldi və Əli xan çətiləri sepahsalara verdi. O, ikisini seçdi, qalanlarını isə geri qaytardı. Çətilər ipək olduğundan 50 manata idi. Əli xan bizə dedi:

– Çətilərin pulunu konsul ödəyəcək, lakin indi şahın yola düşməsi ilə əlaqədar böyük vəlvələdir, buna görə də

mağazanın sahibinə deyir ki, bir az gözləsin və vaxt tapan kimi gedəcəyəm. Konsuldan pulunu alacağam.

Mən və xidmətçi pulun intizarında idik ki, birdən gördüm konsulun şahın karvanı ilə birgə faytona oturduğunu və Peterburqa yola düşdüyünü gördüm. Huşumu itirdim, bilmirdim, nə edim. Xidmətçinin müşayiəti ilə mağaza sahibinin yanına getdim və durumu ona izah etdim. Narahat oldu, lakin başqa nə yolu vardı, konsulun qayıtmasını gözləməli idi. İki həftədən sonra Əlaülmülk qayıdandan sonra hər şeyi ona danışdım. Dedi:

– Onlar mənə çətin pulunu verməyiblər. Mən bu əhvalatı Parisə yazaram və onlar mənə pulu göndərənlə kimi satıcı gözləməlidir.

Bunu mağazanın sahibi eşidəndə, mənə dedi:

– Sədrəzmlə, konsul ilə mənim nə işim var, çətinləri mən sizə vermişəm və pulu da siz mənə ödəməlisiniz.

Mənim bu qədər məbləğim olmadığından məndən qol yazısı aldı ki, tədricən ödəyim.

Peterburqdan qayıdan baş konsul mənə qarşı canıyananlıq göstərərək dedi:

– Əgər qazi razı olarsa, məktəbi bitirənə kimi konsulluqda yaşayın. Sərəncam verəcəyəm ki, sənə bir otaq ayırsınlar, naharı da, şam yeməyi də bizdə bərabər yeyərik. Mənim oğlum Cavad ağa rus gimnaziyasında oxuyur və rus dilini öyrənir. Parisdən onun üçün qadın müəllim gətirmişəm ki, həm fransız dilini öyrətsin, həm də ona baxsın. Siz Cavad ağa ilə rus dilində danışarsınız, müəllimi fransız dilində və beləcə fransız dilini də yaxşı öyrənərsiniz.

Onun təklifi məni çox sevindirdi. Getdim, qazidən icazə aldım və kiçik şey-şüyümü götürüb konsulluğa keçdim. Fransız müəllimənin gəlişi ilə əlaqədar konsulluqda bir az danışıqlıq idi, buna görə də məni konsulun birinci köməkçisi Mirzə Məhəmməd xanın iş otağında yerləşdirdilər. O, öz ailəsi ilə birlikdə ayrıca mənzil kirayələmişdi və işə yalnız gündüz bir neçə saatlığına gəlir, pasport işlərini həll edirdi.

Baş konsulun dəftərxana işlərinə əncam çəkən şəxsi katibi də vardı. Mirzə Məhəmməd xan işləyəndə mən məktəbdə idim, ya da Cavad ağanın yanında. Belə ki, bir-birimizə mənəçilik törətmirdik. Baş konsul mənə əmək haqqım barədə heç nə demədi, lakin konsulluğa keçəndən üç gün sonra bu məsələyə dair işlər müdiri Mirzə Fərruxla danışdı və ona tapşırıq verdi:

– Mirzə Rzanın vəzifəsi müəyyən edilənə kimi, ona cib xərcliyi olaraq ayda 25 manat, eləcə də hər həftə bir girvənkə qənd və bir az çay verin.

Mirzə Fərrux bu şad xəbəri mənə söyləyəndə çox sevindim. Parisdən baş konsulun məktubunun cavabı görünmürdü, mənə bu məsələ barədə onunla yenidən söhbətə başlamaqdan çəkdiyimdən Mirzə Fərruxdan xahiş etdim:

– Mən səhərlər çay içmirəm, buna görə də çay və qəndin pulunu nəğd verəsiniz.

Razılıq əldə edən kimi getdim və mağazanın sahibi ilə borcun əvəzi olaraq hər ay beş manat ödəyəyim barədə razılığa gəldim.

Rəhmətlik Əlaülmülk, doğrudan da, mənə oğlu kimi baxırdı və öz oğlundan fərqləndirmirdi. Sirkə, teatra, istərsə də gəzməyə dördümüz də gedirdik: faytonlarda madmua-
zel müəllimə onun yanında oturardı, mən və Cavad ağa isə onların önündə. Sirkədə və teatrda bir lojada əyləşərdik. Cavad ağa Əlaülmülkün yeganə oğlu idi və atası onu dəlicəsinə sevirdi. O, oğlunun farsca şirazlı kimi danışması üçün Tehrandan fars dili müəllimi dəvət etdi. Cənab deyə çağırılan müəllim Cavad ağa ilə fars dili üzrə təlim keçirdi. Lakin mənim kimi yaza bilmədiyindən Əlaülmülk qərara gəldi ki, cənab rəsmi müəllim olsun, mənə qeyri-rəsmi və onun oğlunu xəlvət öyrədirdim ki, Cavad inciməsin. Deməliyəm ki, mən ona kimi teatrda olmamışdım. Payızda Tiflis Dövlət Teatrı açılanda Əlaülmülk orada loja aldı, biz də getdik. “Mariya Stüart” keçirdi və Mariya rolunu hündürboy, gözəl rus artisti ifa edirdi. İngiltərə kraliçası Yelizabetanın əmri ilə protestant

hakimlərin Mariya Stüartın başının vurulması barədə hökm çıxartdığı səhnəni görəndə, cəlladların onu ölümlə cəza yerinə – eşapota aparanda və nəhayət, Mariya ölümdən öncə son dəfə olaraq dua edəndə qəlbim elə sarsılmışdı ki, bütün lojaya eşitdirmək üçün ah-vay edərək zır-zır ağlamağa başladım. Əlaülmülk və madmuazel mənə təsəlli verib deyirdilər ki, doğrudan öldürməyəcəklər. Mən onlara dedim:

– Özüm də bilirəm, öldürməyəcəklər, lakin nə edim, bu yarıq kraliçanın əhvalatı ürəyimi ağrıtdı.

Bir neçə gündən sonra Cavad ağa özünün tapşırıq dəftərini mənə gətirdi. Vərəqlədim və gördüm ki, cənab kalıqrafiyada məşq üçün belə bir nümunə yazıb:

“Bu gecə sənin dərdindən qanın gözyaşlarında yatmalıyam,

Və xoşbəxtliyin çarpayısından uzaq olaraq yatmalıyam”.

Bu şeiri oxuyanda nəsə qəribə hislər mənə hakim kəsildi, bütün bədənimə titrətmə düşdü. O nümunəni saxladım, vərəqi aldım. Başqa nümunə yazdım və ona dedim:

– O yaramırdı.

Cavad ağa getdi, bir az sonra cənab gəldi. Onu danladım:

– Uşağa belə aşağı keyfiyyətli şeiri nümunə olaraq necə veribsiniz?

Cənab mənə cavab verdi:

– Sizə sözün düzünü deyim ki, şeiri yazıb bitirən an peşman oldum, lakin artıq yazmışdım.

Əlaülmülk öz oğlunu gözünün işığı kimi sevirdi. Həmin vaxtlar Tiflisdə belə bir qayda vardı ki, imkanlı camaat bir atlı, iki yerli gözəl yığılmış fatonları Avropada sifariş edir və oradan gətirdirdi. Axşamlar iki nəfər faytona oturur, gəzməyə çıxardı. Cavad ağanın müəllimi madmuazel Luiza çox şöhrətpərəst qadın idi və Cavad xanu atasından belə bir fayton almağa məcbur etdi. Əlaülmülk də Avropadan fayton gətirdirdi, ona qoşulmaq üçün Qarabağın ərəb atını aldı. Atı

faytona qoşanda madmuazel bəyan elədi:

– Mən fayton sürməyi bacarıram, bizə faytonçu lazım deyil. O, mənə onlarla gəzməyi təklif etdi, mən də razılaşdım. Müəllim hazırlaşana kimi, konsulluğa bir iranlı gəldi və baş konsula şikayət etdi ki, hansısa erməni onun oğlunu səbəbsiz döyüb. Sən demə, o, bu xəbəri polisə çatdırıb, lakin oğul-ata rus dilini bilmədiklərindən polis erməninin əvəzinə onun oğlunu tutub. Coşmuş iranlı sakinləşdirmək üçün Əlaülmülk məndən xahiş etdi ki, madmuazel ilə birlikdə əvvəlcə polisə gedim və tutulmuş iranlı xilas edim. Madmuazel gecikdiyindən, polis şöbəsi də elə orada yaxın olduğundan Əlaülmülk mənə dedi:

– Tez olun, gedin və tezəcə də qayıdın ki, gəzməyə getməyi çatdırasınız.

Qismətdən, polis rəisini yerində görmədim. Dedilər ki, tezliklə gələcək, lakin mən onu gözləyəmə və iranlının işini yoluna salana kimi xeyli vaxt keçdi. Konsulluğa qayıdanda fərraşlar mənə dedilər:

– Madmuazel sizi gözlədi, gecikdiyinizə görə, acıqlandı və Cavad ağa ilə birlikdə gəzməyə getdi.

Soruşdum:

– Hara getdilər?

Cavab verdilər:

– Müctəhid bağına tərəf.

Var gücümlə piyada onların dalınca düşdüm. Çünki əmindim ki, qəhvəxana yaxınlığında dayanacaqlar. Mixail prospektinə çıxanda gördüm ki, polisin biri döşü dağılmış, qana bələnmiş atı və qırılmış şarabanı¹ konsulluğa tərəf aparır. Soruşdum:

– Nə olub?

Cavab verdi:

– Konsulun oğlu və onun müəllimi atı özlərinə tabe edə bilməyiblər və o, faytonu qaçırdıb. Dövlət xəstəxanası yaxınlığında toplaşan camaat onlara yardım göstərməyə və atı

1. fransızca fayton deməkdir (tərcüməçi)

saxlamağa cəhd edib, lakin fayton qaz lampionunun dirəyinə çarpılaraq çevrilibdir ki, nəticədə də konsulun oğlunun beyni dağılıb, müəllimin isə ayağı qırılıb.

Təsəvvür etmək asandır ki, nə günə düşdüm. Xəstəxanaya qaçdım və gördüm ki, pilləkənlərdə o yazıqların qanı hələ də qurumayıb. Cavad ağanın meyiti bir otaqda sərilməmişdi, polislər içəri heç kimi buraxmırdılar. Madmuazel isə o biri otaqda yataqda uzanmışdı. Onun yanına getdim, gördüm ki, bəd gündə doğulmuş qadın qırılmış ayağından daha çox Cavad ağanın halına acıyır və dil deyib ağlayır: "Aman allah, öldür məni və onun bədbəxt atasının üzünü mənə göstərmə".

Elə bu zaman bu hadisəni yazıq Mirzə Mahmud eşitdi, xəstəxanaya gəldi və xəstəxananın direktoru ilə birlikdə Cavad ağanın uzadıldığı otağa girdi. Dərindən bir ah çəkdi və başını divara elə zərbə ilə çaxdı ki, başı partladı və qan fəvvarə kimi fişqırdı. Bədbəxt əlaülmülk huşsuz halda yerə sərildi. Xəstəxananın həkimləri onun üstünə tökülüşdülər. Başını sarıdılar və özünə gətirdilər, lakin yazıq ölüdən betər gündə idi. Həkimin müşayiəti ilə onu konsulluğa apardılar və yatağa uzatdılar. Allah bütün ataları belə bir bədbəxtlikdən uzaq eləsin. Odekolon ilə onu huşa gətirəndə, yataqdan atıldı və xəstəxanaya qaçmaq istədi, lakin xidmətçi həkimlər, konsulun əməkdaşları onu saxlayıb, otağa qaytardılar. Yazıq əyin-başını cırırdı, elə bir gündəydi ki, onun əhvalını bilməyən kəs dəli hesab edərdi. Belə bir duruma baxmayaraq, Təbrizdə tayfa qəbristanlığında dəfn olunması üçün oğlunun cənazəsinin balzama qoyulması sərəncamını verdi.

Əlaülmülk yola düşəndən sonra onun birinci köməkçisi Mirzə Məhəmməd xan konsulluğun başçısı oldu. O daima, Allah eləməsin, nə vaxtsa onun yerini tutacağımla qorxusunda idi. Buna görə də həmişə məni sıxışdırırdı. Məsələn, konsulun sərəncamı ilə, bizim ümumi otağın açarlarını mən olmadığım vaxtlar evə getməmişdən öncə fərraşlara verməli idi, heç vaxt onlara vermir, özü ilə aparırdı. Səfirlikdən uzaqda yaşadığından mənim tərəfimdən göndərilən fərraşın

onun yanına gedib açarı alana və mənə gətirənə kimi eyvanda durmağa məcbur olurdum. Belə vaxtlar mənim yanuma sinif yoldaşlarım və dostlarım gələndə hədsiz dərəcədə utanurdım. Çünki onları otağa dəvət edə bilmədiyimi, niyə bayırda durduğumuzu onlara izah edə bilmirdim. Bir gün Mirzə Fərrux xana dedim:

– Xahiş edirəm, Mirzə Məhəmməd xanın yanına gədsiniz, məndən ona deyiniz ki, niyə belə davrandığınızı yaxşı bilirəm: məni irəli çəkəcəklərindən qorxur. Birinci köməkçi təyin edərlər və onun yerini tutaram. İstəyirəm bilə ki, mən konsulun birinci köməkçisi deyil, daha irəlini hədəfləyirəm. O isə birbaşa baş konsul olacağım və mənim qarşımda dayanacağı gündən qorxsun. O gündən qorxsun ki, nə vaxtsa onun hərəkətləri yadıma düşəcək, mütləq əvəzini çıxacağam.

Mirzə Fərrux xan mənə baxdı və düşündü ki, nə sayıqlıyıram. Mənə dedi:

– Sizin ismarclarınızı ona çatdırma bilmərəm. Konsulun birinci köməkçisinə belə sözləri deməyi özümə necə rəva görürəm, üçüncü köməkçi belə olmadığınız bir vaxtda.

Bir tərəfdən, doğrudan da, belə bir iradları səhərlər çayı içməyərək çay pulunu Mirzə Fərrux xandan alan adamdan dinləmək qəribə idi. Bütün bunları dərk edirdim, lakin bir az geri çəkilmək və öz dediyimdən utanmaq əvəzinə bir daha ona dedim:

– Get və mənim dediklərimi ona bildir.

Doğrudan da, getdi və mənim ismarclarımı Mirzə Məhəmməd xana çatdırdı. Sonuncu xeyli güldü və mənə baxaraq:

– Ağıllı ol, – dedi.

Mirzə Mahmud xan Təbrizdən qayıdan vaxt mən artıq məktəbi bitirmiş, diplom almışdım. Fransız-fars lüğətinin tərtibçisi və Qafqaz Elmi Cəmiyyətinin sədri, mənşəcə Alman olan müsyo Berje məktəbi bitirmək mərasimində iştirak edirdi, diplomu öz əli ilə mənə verdi. Karabaşov fürsətdən istifadə edib məni çox təriflədi. Buna görə də müsyo Berjedə

mənə qarşı rəğbət hissi oyandı. Tiflisə gələn, ona böyük hörmət bəsləyən Əlaülmülkə mənim barəmdə çoxlu tərif sözləri söylədi. Bir gün belə bir əhvalat danışdı:

“Peterburqdan gətirdiyim xidmətçi geri qayıtdı və başqa xidmətçini tapmaq üçün öz məmurumdan xahiş etdim. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qafqazlı şahzadələrin əksəriyyətinin həqiqi şahzadə olmadığı məlumdur. Bununla əlaqədar bir əhvalat yadıma düşür: Bir dəfə bir bağban Gürcüstanın kiçik knyazlıqlarından birinin hakiminə faraş alma dolu səbət verir. Çar çariçaya deyir:

– Əgər pulun varsa, bu kişiyə beş manat ver.

Çariça and içir ki, bir qəpiyim də yoxdur. Çarın da pulu olmadığından çariçadan soruşur:

– Nə edək?

Çariça cavab verir:

– Gəl, beş manatın əvəzinə ona şahzadə titulu verək.

Həmin vaxtlar Qafqazda hakim üç yerdə otururdu: Tiflisdə, Sameqreloda və Abxaziyada. Tiflisin hakimi İrakli Rusiya ilə müqavilə bağladı və bütün Gürcüstanı Rusiyanın himayəsi altına verdi, Gürcüstanın həmin vaxtlara qədər bəy titulu daşıyan ayanları Rusiyanın tabeliyini qəbul edəndən sonra köhnə titullarını itirdilər ki, bu da onlar arasında söz-söhbətə və etiraza səbəb oldu. Bu əhvalatı elə gürcülərin özlərindən eşitmişəm. Rusiya hakimiyyəti Qafqaz canişininə əvvəllər bəy olanların hamısına knyaz titulu verilməsi barədə əmr vermişdi. Onun bu hərəkəti iki fikirlə dikdə olunmuşdu: Birincisi o idi ki, bu halda gürcü knyazları Rusiyanın tabeliyini canla-başla, sevinclə qəbul edirdilər, ikincisi isə, Rusiya hakimiyyəti Qafqazda hökmranlığı dövründə Yer-yurd bankı açanda, knyazlığa çevrilən, əkin-səpin, heyvandarlıq işlərinin başını buraxan bəylər özlərinin yurdlarını bankda girov qoyaraq pul götürdülər. Beləcə, gürcü knyazlarının əmlakı Rusiyanın əmlakı oldu. Bütün bunlar haşiyə idi, indisə müsyo Berjenin əhvalatına qayıdaq. O bizə söylədi:

– Məmur yanıma mənim xidmətçim olmaq istəyən bir

knyazı gətirdi. Knyaz mənə dedi ki, bir şərtlə 10 manata işləyərəm, ikinci şərtlə isə 5 manata: əgər mənə hörmətlə yanaşarsınızsa və tapşırıqlar verən zaman məni Altus² deyə çağıracaqsınızsa, 5 manatınızı alacağam, başqa xidmətçilər kimi mənə müraciət etsəniz – 10 manat. Cavab verdim ki, iki səbəbə görə birinci şərtlə sizinlə razılaşıram: kef və qənaət üçün. Ondan sonra hər səhər qalxanda xidmətçini çağırıram: Altus, ayaqqabımı təmizlə, gətir. Belə ki, verilən sözü vicdanla yerinə yetirirəm, fəqət bir şərt irəli sürdüm ki, əcnəbi qonaqların iştirakı ilə adını çağıracaqdım və mənimlə razılaşdı”.

Tiflisə qayıdan Mirzə Mahmud xan, doğrudan da, mənə qarşı bir oğul kimi rəftar edirdi və mənə deyirdi ki, sən mənim üçün Cavad ağarı xatırladırsan. Culfada şahı qarşılama mərasimində iştirak etdiyimdən, mənim adım ali karvanın müşayiətçiləri siyahısına yazdığından bir gün də heç bir xəbərdarlıq olmadan məni yanına çağırırdı. Mənə üçüncü dərəcəli Stanislav ordenini verdi və həyatımda ilk ordeni almağım münasibətilə təbrik etdi. Doğrudur, bu, ən kiçik rus ordeni idi, lakin Qafqaz müsəlmanları çox nadir hallarda mükafatlandırıldığından onu almağuma çox sevindim. Öz bəlişimə taxtım və gecələr nə qədər gözümü açırdım, ordenə baxır, elə yatırdım. Bir neçə aydan sonra baş konsul yenə məni öz yanına çağırırdı: bu dəfə mənə beşinci dərəcəli Şiri-Xurşid (Şir və günəş) ordenini, mənim konsulluğun üçüncü tərcüməçisi olaraq təyin olduğum və mirzə titulu aldığım barədə fərman verdi. Baş konsul mənə dedi:

– Siz şahın fərmanı və sədrəzmin imzası ilə təyin olunan konsulluğun ilk tərcüməçisiniz. Adətən belə fərmanları Xarici İşlər Nazirliyi verir, lakin mən bunu xüsusi olaraq etdim, çünki əgər başqa yerə məni göndərsələr, mənim əvəzləyicim öz istəyi – kefi ilə səni azad edə bilməsin.

Məktəbdə oxuyanda və qazi ilə birlikdə Mirzə Fətəlinin evində yaşayanda, hər axşam bizim əlifbanın əskiklikləri barədə söhbəti eşidirdim. Bu söhbətlər İran əlifbasını dəyiş-

2. Latın dilində alicənab, nəcib deməkdir

dirmək və onda düzəlişlər etmək qərarını yetişdirdi. Mənsə fars dilində bir traktat yazdım: latın hərflərinin əksəriyyətini və bir neçə rus hərfini seçdim, onların vasitəsi ilə yeni əlifba tərtib etdim. Dərslik növündə olan traktatı "Həqiqətlərin yolu" adlandırdım. Əsəri baş konsula göstərdim və onu İstanbula göndərilməsini, "Əxtar" nəşriyyatında nəşr olunmasına icazənin verilməsini xahiş etdim. Konsul mənə güzəştə gedib dedi:

– Görürəm ki, bu işə can yandırırısan və istəyirəm, sənə imkan yaradım.

Həmin vaxt rus polisi, yerli qanunlara uyğun olaraq iranlılar tərəfindən Tehrandə, Təbrizdə və ya sərhəddə alınan pasportları tanımırdı. Buna səbəb olaraq İranda alınan pasportların vasitəsi ilə buralı erməni, gürcü və tatarlar hərbi xidmət və başqa öhdəliklərdən yayındıqlarını göstərirdilər. Elə bu gün də bu pasportların etibarlılığına heç kim məsuliyyət daşımır, çünki onlarda verilmə yeri və imzanın kimliyi göstərilməyib. Rusiya vətəndaşlarından bu cür saxta pasportları alanda yubanmadan Rusiyanın Tehrandakı səfirliyinə göndərirdik, lakin orada heç kim onları tanımırdı. Buna görə də Qafqaz Polis İdarəsi müəyyən etdi ki, konsulluq pasportu verənə və Qafqaz polisi yoxlayana kimi İranda konsulluğu pasportun sahibinə əvvəlcə (müvəqqəti) arayış, sonra bir illik sənəd versin. İranın Xarici İşlər Nazirliyi bu qərar barədə məsələdən halı idi və arayışın dəyərini bir manat ilə müəyyən etdi. Əlaülmülkün əmri ilə çap şəklində deyil, əlyazma şəklində olmalı olan bu arayışları mən yazır, hər birinin onda bir dəyərini də alırdım ki, bu da mənim gəlirimini nəzərə çarpacaq dərəcədə artırırdı. Tiflis və Qafqazda həmin vaxt lap çoxlu iranlı vardı, buna görə də gecə saat ikiyə kimi, bəzən də səhərə kimi işləməli olurdu. Nə qədər artıq arayış yazırdımsa, bir o qədər də Əlaülmülk məmnun idi, çünki mənə artıq pul qalırdı. Buna görə, konsulluğun əməkdaşları mənə həsəd aparırdılar, lakin onların başçılarından mənə qarşı xoş əhval-ruhiyyəsinə görə heç bir şey edə bilmirdilər.

Həmin dövrlər Rusiya ilə Osmanlı arasında Qars döyüşü adı altında məşhur toqquşma baş verdi. Qarsda Osmanlı ordusunun məğlubiyətindən sonra oradan 10 min əsir gətirib, Tiflisin ətrafıyanı məhəlləsində çadırlarda yerləşdirdilər. Rus zabitləri onların dilini başa düşmədiyindən əsirlərə nəzarət etmək üçün türk dilini bilən qafqazlı erməni təyin etdilər. Etamajorun³ rəisi Əlaülmülkə yazaraq, onun üçün türk dilini bilən etibarlı şəxsi göndərməsini xahiş etdi ki, o da rus zabitlərinə əsirlərin durumunun öyrənilməsi zamanı, onların yanında olmalı və ermənilərin onlara qarşı təsirləri barəsində sorğu aparmalı idi. Əlaülmülk məni təqdim etdi, bir polkovnik və iki podpolkovnik ilə birlikdə əsirlərin düşərgəsinə getdim. Məlum oldu ki, ermənilər bu yazıqlara amansız rəftar edirlər: kifayət qədər yeməklər vermir və Rusiya hakimiyyətinin onların cib xərcliyi, eləcə də, tənəki üçün ayırdığı gündəlik 20 qəpiyi ya ümumiyyətlə kəsir, ya da yarıya bölür, yarisını özləri mənimsəyirdilər. Mənim raportum Qafqaz canişininə təqdim ediləndə, o, əmr verdi ki, erməniləri nəzarətçi işindən uzaqlaşdırsınlar, onların yerinə rusları təyin etsinlər. Canişin baş konsuldan mənə həftədə bir dəfə düşərgəni yoxlamağa və raport yazmağa icazə verməsini xahiş etdi. Bir neçə aydan sonra saziş bağlandı və əsirlər vətənə qayıtdılar.

Osmanlı hakimiyyəti Tiflisdə öz baş konsulunu təyin etdi. Əlaülmülkün yanına elə ilk səfəri zamanı məni görmək istədi və görülən işlər üçün mənə IV dərəcəli Məcidiyyə ordenini verdi. Osmanlı konsulu minnətdarlıq əlaməti olaraq Tiflisdə fransız dilində çap etdirdiyim traktatımı İstanbula Kamal paşaya göndərməyimi mənə təklif etdi. Kamal paşa həmin vaxtlar Osmanlıın təhsil naziri idi, sonralar sədrəzəm oldu. Baş konsulun üçüncü tərcüməçisi olaraq Kamal paşa kimi böyük adama birbaşa yazmaqdan çəkinirdim, lakin Türkiyənin konsulu məni ərək etməyə vadar etdi. Məktubu yazdım və Osmanlı konsulunun vasitəsilə onu göndərdim. Kamal paşadan elə heyranedicə dəyər aldım ki, heç

3. Fransız dilində qərarqah deməkdir

gözləməirdim. Onun cavabı məni cürətləndirdi, traktatın bir nüsxəsini və Kamal paşanın məktubunun surətini Tehrana sonralar etimad əs-saltane olan Sənaüddövlə Məhəmməd Həsən xana göndərdim. Həmin vaxtlar İranda "İran" adlı bir rəsmi qəzet nəşr olunurdu. Onun redaktoru Zəka əl-mülkün atası Məhəmməd Hüseyin xan idi. Təəccübləndim ki, o, öz qəzetinin bir sütununu mənə və mənim traktatımın tərifinə ayırmışdı. Məhz həmin dövrdə İranın Londondakı səfiri Tehrana dəvət olunmuşdu və indi Londona qayıdan şahzadə Məlkum xan yolboyu bir neçə gününü Tiflisdə keçirdi, çünki onun qardaşı İsgəndər xan xəstələnmişdi və onu müalicə etdirməli idi. O da əlifbanın düzəlişləri məsələlərinə dair kitab yazmışdı, özü isə yeni əlifbanın müəllifi idi. Buna görə də traktatımın fars variantını ona verib, bildirdim ki, onun fransız tərcüməsi indi nəşr olunur. O, mənim əsərimə böyük dəyər verdi: onun dediklərini sözbəsöz yazıram:

"Cənab Rza xan, sizə qurban da olaram. Siz bizim dövrün yenilikləri barədə yaxşı bilirsiniz və şübhəsiz, anlayırsınız ki, bütün insanların adından başqa soyadı da olmalıdır. Soyadın vacibliyi və müsbət tərəflərinin izahı ilə başınızı ağrıtmayacağam, yalnız onu xahiş edirəm ki, soyadınız üçün hansısa sözü seçin. Sizin çoxtərəfli məziyyətlərinizi nəzərə alaraq uyğun soyadı, Daneş⁴ sözünü bilirəm. İndən belə mən sizin adınızı həmişə Mirzə Rza xan Daneş olaraq çəkəcəyəm və Allah eləsin, sizin lütfkarlığınız bu parlaq adı daha artıq hörmətlə yad etsin. 1299-cu il ramazan ayının 1-i (1882-ci il 17 iyul), Nazəmüddövlə Məlkum".

Mənim kitabım fars və fransız dillərində nəşr olunanda Əlaülmülkün tövsiyyəsi ilə əlahəzrətləri vəliəhd Müzəfərəddin Mirzəyə həsr etdim və Mirzə Fəzlullah xan vəkil Əl-mülkün vasitəsi ilə ona verdim. Əvəzində vəliəhdin baş adyutantının köməkçisi vəzifəsinin mərhəmət edildiyi fərmanı aldım. Bu vəzifədə olan şəxslər çox gözəl və yaraşlıq rəsmi paltar geyinirdilər. Özüm üçün də tikdirdim. Bir axşam kn-

4. Fars dilində "bilik" deməkdir

yaz məni öz yanına dəvət etdi və onun yanına yeni formada bəzənmiş halda getdim. Orada toplaşan gənc zabıtlar görəndə ki, evin sahibinin arvadı mənə qarşı xüsusi diqqət yetirir, paxıllıqdan yırtırdılar və bu xanımın qarşısında məni alçaltmağa cəhd göstərdilər. Onlardan biri məndən hansı hərbi məktəbdə oxuduğumu uca səslə soruşdu, halbuki, yaxşı bilirdi ki, həmin vaxtlar İranda hərbi məktəb yox idi və hərbi vəzifələr yalnız fəxri rütbəni təşkil edirdi. Cavab verdim:

– Cənab, çox təəssüf edirəm, lakin məhz elə indi tələmədən bir neçə dəqiqəni qaçırdığım və bu təvazökar xanım ilə söhbətə layiq olduğum bir vaxt vaxtımı axmaq-axmaq şeylərə itirməyimi istəyirsiniz. Mən İranın baş konsulluğunda yaşayıram və əgər bu məsələ sizi çox maraqlandırarsa, sabah saat 10-da konsulluğa gəlin, orada sizə cavab verəcəyəm.

Qisası, əvəzində məni alçaltmaqdan daha çox, özü alçaldı. Xanım tərif əlaməti olaraq əl çaldı, halbuki, mənim cavabım məcburiyyətdən irəli gəlirdi. Bütün gecəni əzab çəkirdim, bir tərəfdən, vəliəhdin adyutantının köməkçisi vəzifəsi və bu paltar məni sevindirirdi, ikinci tərəfdənsə, vicdan əzabı çəkirdim: "məne düşməyən formanı niyə geyinmişəm" – deyər düşündüm. Qərara gəldim ki, imkan daxilində hərbi işini öyrənirəm. Əlaülmülkün konsulluğa gələn dostları arasında biri etamajor⁵ polkovniki idi. Onun xoş əhval-ruhiyyə-sindən istifadə edərək, evə dəvət etdim və öz müsibətimi ona nəql etdim. Mənim söylədiklərim polkovniki şənləndirdi, çoxlu güldü və mənə dedi:

– Bu işi öz üzərimə götürürəm və nə lazımdırsa, hər şeyi sizə öyrədəcəyəm.

Ona böyük minnətdarlığımı bildirdim və çəkinmədən ərk etdim:

– İndi ki mənə qarşı belə xeyirxahlıq göstərdiniz, xahiş edirəm, təhsilin aylıq dəyərini mənim üçün müəyyən edin ki, deyilən vaxt sizin yanınıza gəlməkdən çəkinməyim.

Başdan rədd edirdi, lakin təkid etdim, "Haqq ödəmə ol-

5. Hərbi qarargah

madan sizi narahat etməyə erk edə bilmərəm" – dedim. Və o razılaşıdı, fəqət bir şərtlə ki, aydan-aya deyil, təhsili başa vuran sonra bir dəfəlik ödəmə edim. Beləcə, hərbi işini öyrənməyə başladım.

Polkovnik gündə bir saat katetski korpusu məktəbinin proqramı üzrə mənimlə məşğul olurdu. Lap başdan məni öz silah anbarına apardı, bir-bir bütün növ sistemli silahı mənə göstərdi və onların işləmə mexanizmini – tüfəngin patronunun qoyulmasını və çaxmağın vasitəsi ilə atəş açılmasını izah etdi. Əvvəlcə berdanka növlü tüfəngə yanaşdırdı. O belə doldurulurdu: çaxmağın yayını aşağı çəkirdin, tüfən açılırdı, içərisinə patron qoyurdun, yayı yuxarı çəkirdin və silah atəş açırdı. Bundan başqa, əsgərin silahla, eləcə də silahsız marşla addımlamağını mənə öyrətdi. Bütün bunları öyrənəndən sonra mənə iki qalın cildli kitab verdi: biri militar taktikanın (hərbi taktikanın) və ikincisi militar administrasiyanın (qərargahda xidmət texnikası) sahəsində olan kitab idi.

Bizim məşğələlər mənim Tehrana getməyimə qədər davam etdi. Mən və polkovnik müqəddəs David, yaxud şeyx Sənan dağına tez-tez qalxırıdım. Bir əsgər özü ilə revolver (tüfəng) aparır və hədəfə atəş açmaq qaydalarını mənə öyrətdirdi. Bir gün polkovnik mənə dedi:

– Bugünkü Rusiyada rəqsi bilməyə böyük əhəmiyyət verirlər. Çünki hər axşam kadril, vals və venqerkanın oynanıldığı rəqs ziyafətləri keçirilir.

Hərbçilər bütün rəqslərdən venqerkanı üstün tuturlar. Ondakı kadril beş fiqurlu idi. Onun özü rəqs alman müəllim Bolduyindən öyrənmişdi. Polkovnik mənə dedi:

– İnsanun yerindən bilinir, hərbiçidir, ya yox. Əsgər marşla addımlamağı öyrənir, zabitin bu və ya digər əmrinə hansı ayağını irəli atmalıdır və hansı ayağını geri. Marşla addımlamaqda öyrəndiyi hərəkət ona rəqs zamanı da yararlı və rəqqas həmişə bilinir hərbiçidir, ya yox.

Əlaülmülk bir neçə illik xidmətdən sonra Tehrana qayıtdı və onun yerinə baş konsul vəzifəsini rəhmətlik Əlaüs-Sal-

tane tutdu. Bu vaxtlar mən konsulun birinci köməkçisi vəzifəsini yerinə yetirirdim. Tiflisə gələndə kimi Əlaüs-Saltane Bağdadın konsulu idi, atları çox sevdiyindən oradan üç ərəb atı, çalvadar və mehtər gətirdi. Həmin vaxtlar mənim də bir Səlməs atım vardı və vaxtaşırı zabitlərlə, madmuazellər ilə seyrə çıxırdım. Əlaüs-Saltane mənə dedi:

– Sizin atınız bir şeyə yaramır, satın və sizə lazım olan zaman mənim atlarımdan istifadə edin.

Onun atlara qarşı sevgi nədə özünü göstərirdi, anlamadım, çünki Tiflisdə olana kimi, bir dəfə də olsun minməyib və onun atlarını tövlədə hərəkətsiz durmaqlarından nəsə bir şey olmamasına görə çalvadar və mehtər bayırda gəzdirdilər.

Günlərin bir günü canişin sarayında qəbulda idik. Ev sahibinin arvadı madmuazel Taube və onun qardaşı təqdim olunaraq mənə dedi:

– Bu xanım imperatrissa Freylinadır, onun qardaşı isə hüquq məktəbinin əlaçı şagirdidir. Onlar Qafqazı səyahət edirlər və iki həftə Tiflisdə qalacaqlar. Madmuazel Peterburqda çox hallarda ata minir, istəyir ki, burada da atla gəzsin, əgər şəhərin ətraflarını və gözəl yerlərini gəzdirsəniz, yaxşı olar. Ələüs-Saltanenin sayəsində atlarım var idi və hər ikisini gəzməyə dəvət etdim. Madmuazel mənə dedi:

– Mən qadına məxsus yəhər gətirmişəm və sizə göndərəm. Sabah atları yaşadığımız canişin sarayının yanına gətirin, buradan birgə gəzməyə çıxaq.

Onların Tiflisdə olduqları vaxtlar dörd-beş dəfə görüşdük və məndən çox razı qaldılar. Doğrudan da, gözəl olan ərəb atlarını çox bəyəndilər. Bu xanımla mənim Peterburqda səfirliyim dövründə III Aleksandrın tacqoyma mərasimində görüşdüm. Böyük hörmət etdi, imperator və imperatrissa ilə diplomatik işlərin həll olunmasında mənə yardım göstərdi.

Tehrana mənim qayıtmağımdan bir neçə ay əvvəl Tiflisdə arxeoloji konqres keçirildi və onda iştirak etmək üçün Rusiyadan çoxlu alim gəldi. Tiflis qubernatoru konsulluğa

məktub göndərdi, İran tərəfindən konqresə bir nəfər dəvət elədi. Ələüs-Saltane məni təqdim elədi. İlk növbədə konqresin iştirakçıları xristian kilsəsinə və qəbiristanlığına baş çəkildilər, bir neçə qədim məzarı açaraq gözdən keçirdilər. Açılan qəbrə hava girən kimi mərhumların sümükləri dağıldı, külə döndü. Alimlər belə bir nəticə çıxartdılar ki, bunlar min illərin qəbirləri hesab olunur.

Qafqazda ən yaxşı şərab Kaxeti şərabıdır və qafqazlılar onu böyük miqdarda içirlər. Burada belə qaydadır ki, gələn qonaqları şərəblə qonaq edirlər. Konqresin iştirakçılarına nahar və şam yeməyi üçün qırmızı və ağ şərab gətirirdilər, etikətləri göstərirdilər ki, qonaqların özləri şərəbin ilini görə idilər. Burada bütün əyanların öz şərəb tərəçəsi vardır və qonağa hörmət onunla müəyyən edilir ki, ev sahibi ona nə qədər köhnə şərəb içirdəcək. Qisası, fərçinə varmadan bütün iştirakçıları, yaşlı professorları, eləcə də gəncləri eynək taxmağa və butulkaya yapışdırılmış tarixə baxmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatdı ki, konqresin son günü Tiflisin illüstrasiyalı qəzetində təsvir olunan qüllədə də kərpic əvəzinə Kaxeti şərəbinin butulkasının çəkildiyi şəkil dərc olunmuşdu. Qülləyə sarılan professorlardan bəzisi eynək taxaraq, bəzisi isə durbin tutaraq abidə əvəzinə butulkanın etikətlərinə baxdırırdılar. Konqres iştirakçılarından bir hissəsi bu zarafatı bəyəndi və güldü, bir hissəsi isə təhqir kimi qəbul etdi və hakimyyətdən qəzet jurnalının cəzalandırılmasını tələb etdi.

Kutaisiyə çatanda zirvəsində köhnə məbəd olan bir dağa baş çəkdik. Dağın ətəyində atlarla bizi qarşıladılar, atlara mindik və məbədə tərəf yola düşdük. Kutaisinin bu guşəsi meşəliklə örtülmüşdü və payız olduğundan ağaclar müxtəlif rənglərdə gül açırdı. Ona qədər fərqli rəngdə olan yarpaqlardan oralar elə gözəl idi ki, insan öz gözləri ilə görməsə belə valehedici mənzərəni təsəvvür edə bilməzdi. Kutaisidən Borjomiyə və Abastumaniyə qədər bütün belə təbiət idi. Burdakı meşə Avropanın meşəsindən onunla fərqlənir ki, onda çoxlu bar verən ağac vardır, xüsusən qoz və fıncıq. Bununla

o, İranın meşələrinə bənzəyir. Yolda o qədər yabanı çiyələk vardı ki, atlardan düşürdük, yığıb yeyirdik.

Qonaqların çoxluğu, hotel və şəhərin idarəetmə binasında otaqların azlığı üzündən məni və müsyo baron Taubeni bir otağa yerləşdirdilər. Xoşbəxtlikdən çox təvəzökar və yaxşı tərbiyə olunan gənc kimi özünü biruzə verdi. Səhər məndən erkən oyandı və yanıyuxuda gördüm ki, öz ayaqqabıları ilə birlikdə mənimkini də aldı və xidmətçiyə vermək əvəzinə vaks ilə özü təmizlədi. Peterburqda səfir olan zaman bu adam baş prokuror vəzifəsini tutub.

Mənim konqresdə olmağım nəticəsiz ötüşmədi. Kutaisidə və onun ətraflarında məscidin, iki mehrabın qalığı olan iki dağıdılmış divar tapdıq. Mehrabın başında və ətrafında kufi xətti ilə "Quran" ayələri yazılmışdı. Ayələri oxudum, nəsx xətti ilə, latın şrifti ilə yazdım və əhəmiyyətini də onun üstündə qeyd etdim. Uzun müddət müşavirə keçirdilər, nəticə çıxartdılar ki, dağıntılar İslam ordusunun bura gəldiyi və bu məscidi tikdiyi Əmənilərin hökmranlığı dövrünə aiddir. Məscidin yerləşdiyi yerdən müəyyən edildi ki, Kutaisi indiyə nisbətən qədimdə olduqca daha böyük idi və çiçəkləmişdi.

Bu zaman Əlaülmülkün teleqramını aldım. Mənə yazırdı: "Nəsrəddin şahın qardaşı şahzadə Əzüddövlə ali karvan ilə birlikdə Moskvaya III Aleksandrın çar olması münasibəti ilə təbrikə yollanır və onların rus dilində tərcüməçisi olmadığından Nazemüddövlədən xahiş etdim ki, bu missiyanı siz yerinə yetirəsiniz. Hazırlaşın və yola düşün".

Teleqramı Ələüs-Saltanəyə göstərdim. O, Xarici İşlər Nzairliyinə yazdı: "Xahiş edirik, Rusiyaya məni də göndərin, çünki Tiflisə yeni gəlmişəm və məni yaxşı tanıyırlar, tacqoyma mərasiminə mənim köçməkçimin yola düşməsinə və mənim qalmağıma görə də qafqazlıların gözündə alçaldılaram".

Onun xahişini yerinə yetirdilər və Ərdəbilinin qubernatoru, iran zabiti olan hərbi attaşə Sartif Mostafaqulu xan, müşavir Mirzə Cavad xan Sədüddövlə, Ələüs-Saltane və sizin nökriniz Moskvaya yola düşdük...

... Baş konsul Təbrizə getməmişdən öncə konsulluğun işlərini öz köməkçisi Mehdi bəyə, öz işini və mühasibat işini isə sizin nökrinizə təhvil verdi. Təbrizə çatandan iki ay sonra ondan teleqram aldım. Teleqramda deyilirdi: "Soltan Morad Mirzə Hosam Əs-Saltane Fatehi Herati Məkkədən geri qayıdanda Tiflisdə dayanacaq. Konsulluğun əməkdaşları ilə birlikdə onu dəmiryolu vağzalında qarşılayın. Konsulluğun yuxarı mərtəbəsində yerləşdirin, onun nahar və şam yeməyi tədarükünü görün, məmnun qalmaları üçün əllərinizdən gələn hər şeyi edin".

Deyilən vaxt onları qarşılamağa getdim. Şahzadə boy-buxunlu, az danışan insan idi. Və onun üz-gözündən möhtəşəmlik yağırdı. Onun oğlu Mənsur Mirzə 18-20 yaşlarına yaxşı tərbiyə görmüş gənc idi. Yanında fransız dili müəllimi Mehdi xan Nəcəbi, sonralar həkim vəzifəsini də yerinə yetirən Mofahərüddövlə var idi. Oğlun atasına qarşı elə bir hörməti vardı ki, atasının icazəsi olmadam otaqda onun yanına girə bilmirdi və atası onu yanına çağıran zaman qapının kandarında durur, oradan başını aşağı əyərək təzim edir və salamlamağa ərk edə bilmirdi. Bir neçə dəqiqədən sonra atası ona baxar və nəşə soruşar, oğlu ehtiramla cavab verərdi. Bundan sonra atası getməsinə icazə verər, o da başını aşağı əyib gedərdi. Məlumdur ki, ata-oğul münasibətlərini görə mən və Mehdi xan da başqa cür hərəkət edə bilməzdik. Yalnız Mənsur Mirzəyə, Mehdi xana və sizin nökrinizə hörməti var idi ki, onunla bir masada nahar edir, şam yeməyi yeyirdik. Konsulluğun başqa heç bir üzvünü dəvət etmədilər. Mənim iştirakım da onunla şərtlənirdi ki, onun tərcüməçisi idim. Çünki şahzadə heç bir xarici dil bilmirdi. Bir dəfə şahzadənin olmadığı vaxtlar canişinin köməkçisi gəldi və şahzadə cavab səfəri olaraq onun yanına yollandı. Əlbəttə, mənə də özü ilə apardı və öz faytonuna mindirdi. Canişinin köməkçisi general Staroselski və onun arvadı mənə necə hörmətlə yanaşdıqlarını görəndə o da mənə qarşı hörmətlə yanaşırdı. Axşamlar gəzməyə çıxanda, mən şahzadənin fay-

tonuna minirdim, onun oğlu və Mehdi xan isə o biri faytonla gedirdilər. Həmin vaxtlar mənim "xan" ləqəbim yox idi, lakin Mənsur Mirzə və Mehdi xan mənə "xan" deyər çağırırdılar.

Bir dəfə şahzadənin oğlu öz foto-şəklini mənə verdi: onun arxasındakı yazıda mənə xan titulu kimi xatırlamışdı. Mən etiraz etdim və ona dedim:

– Xan yazmayın, xan deyiləm.

O mənə dedi:

– Əminəm, atam Tehrana qayıdan kimi bu ləqəbi sizə verəcək, mən sadəcə hadisələri qabaqladım.

Bir gün onlarla birlikdə Müştəhid bağına gəzməyə çıxdım. Geriyə gələndə yolda Mixail prospektində toplaşan, canişinin və Hosam əs-Saltanenin faytonlarını gözdən keçirən Tiflis sakinləri ilə rastlaşdıq. Onlar arasında olanların bir neçəsi mənim tanışım idi və mənə salamladılar. Şahzadə bunu görəndə düşündü ki, bu camaat ona hörmət edərək mənə salam verir, tam ciddiyyətlə dedi:

– Sevinirəm ki, tiflislilər bu möhtəşəm faytonda Nəsrəddin şahın əmisinin xidmətində səni gördülər.

Ona minnətdarlığımı bildirib dedim:

– Doğru buyurursunuz, bu mənim üçün böyük xoşbəxtlikdir.

Şahzadənin Tiflisdə qeyri-rəsmi səfərlə olmasına baxmayaraq Rusiya hakimiyyəti ona böyük hörmətlə yanaşırdı: canişin sarayında olduğu kimi, konsulluq önündə iki nəfər əsgəri fəxri qaravulda qoydular və hər səhər polis rəisinin köməkçisi gəlir, məndən soruşurdu:

– Əlahəzrətlərin bizə görə nə qulluğu, faytonu nə zaman buyuracaq və kimi qəbul edəcək. Halbuki, Tiflisdə olduğu iki həftə ərzində şahzadə öz yanına qubernatorun və şanişinin köməkçisindən başqa heç kimi çağırmaıb və özü də heç yerə getməyib. O, canişinin heç bir dəvətini qəbul etməyib və yalnız bir dəfə rəsmi cavab səfərlə canişinin köməkçisinin yanında olub, bir dəfə də onun arvadı ilə çaya dəvət edilib. O,

Tiflis qubernatorunun yanına da getməyib və özünün vizit kartını mənim vasitə ilə göndərib.

Həmin vaxtlar Gəncəyə, Bakıya və İrəvana dəmiryolu çəkilməmişdi, buna görə də şahzadənin yola salınmasına hazırlaşana kimi o, Tiflisdə bir həftə qaldı. Bütün bu dövr ərzində otaqda oturub ərəb və fars dillərində tarixi kitablar oxuyurdu. Bir neçə şeir toplusu da vardı, lakin deyəsən, şeirləri sevmirdi. Mən gecə-gündüz şahzadə ilə, Mehdi xan ilə birgə idim. Dəhşətli dərəcədə bir-birimizə öyrəşdik və dostlaşdıq. Tiflisdən yola düşən günü şahzadə məni öz yanına çağırırdı. Gördüm ki, Mehdi xanın əlində qılınc var. Şahzadə məne dedi:

– Bu, Herata yola düşərkən Məşhəd xanlarının peşkəş olaraq məne verdikləri qılınclardan biridir. Bu hədiyyə məne çoxlu qələbələr gətirdi. Və əminəm ki, sizə də xoşbəxtlik gətirəcək. Alın və qaydasınca belinizdən asın.

Badımcan rəngli qını olan bu Xorasan qılıncı, doğrudan da, öz nadirliliyini təşkil edirdi. Qızıl ilə bəzədilmiş qulpu və qını gözəl ustaların əl işi idi. Xəncərin üzündə “Zülfqar kimi qılınc, nə də Əli kimi gənc oğlan yoxdur” kəlməsi və Hosam əs-Saltanenin adı həkk olunmuşdu.

Yola düşən günü konsulluğa canişinin köməkçisi gəldi, şahzadə ilə rəsmən vidalaşdı. Tiflis qubernatoru və polis rəisinin köməkçisi əlahəzrətlərin zabit, 25 nəfər kazakın yanı ilə getdiyi faytonunun şəhərin çıxışına kimi yola saldı. Mənsə ilk poçt stansiyasına kimi müşayiət etdim. Orada onların atlarını dəyişdilər və yollarına davam etdilər, mənsə geri qayıtdım. Şahzadənin bağışladığı qılınc mənim əməkdaşlarımla paxıllığına səbəb oldu.

VI FƏSİL

Tiflisdə həyat
(1889-1894)

Tehranda heç nə gizlədilmir və şahın əmri barədə bütün Xarici İşlər Nazirliyi duyuc düşdü. Mirzə Şükürallah təyin olunma əmrini yazaraq məne verib dedi:

– Ümidvaram ki, sizin bütün təyin olunma əmrlərini mən yazacağam.

Doğrudan da, belə oldu və illər keçəndən sonra Peterburq və İstanbula mənim səfir göndərilməyimi o qanunlaşdırdı. Bütün işləri başa çatdırdım, Şahdan, Əmin əs-Soltandan və Qavamüddövlədən xudafizləşərək ayrıldım. Dövlət məmurları və dostlarımla xidəhafizləşdim, Ənzəliyə doğru yollandım. Bilirdim ki, Tiflisdə məni çoxlu işlər gözləyir, buna görə də Qaracadağ sərdarının qardaşı Mirzə İsmayıl xanı münşibaşı, Mirzə Mahmud xanı münşi vəzifəsinə yarıma aldım. Yola düşən zaman Əmin Əs-Soltan öz xidmətçisi Mirzə Səməd xan Heydəri yanıma göndərdi və xahiş etdi ki, özümlə gətirim, Tiflisdə onun üçün nəsə iş verim.

Ənzəlidə Tiflisdən gəlmiş Hacı Molla Məhəmməd Əli məni qarşıladı və bizə dedi ki, Bakıda tiflisli tacirlər bizi gözləyirlər. Doğrudan da, Bakıda oranın baş konsulu Mirzə Baba xan böyük tacirlərin, İran təbəələrinin müşayiəti ilə dəniz sahilində bizi qarşıladı. Hacı Bağır ağa Rezayəvi, xamənəli tacir Hacı Məhəmməd İbrahim və Hacı Mehdi ağa onlar ilə birlikdə idi. Bir gün istirahət etdik və Tiflisə doğru yola düşdük. Ağstafada konsulluğun əməkdaşları Mirzə Fərəc bəy, Həsən Soltan və bir neçə nəfər fərtaş bizi qarşıladı, Tiflisin girəcəyində konsulun köməkçisi Mirzə Məhəmməd bəy, tərcüməçi Tağı bəy, tacirlər musiqinin müşayiəti ilə, sənətkarlar öz bayraqları ilə qarşıladılar. Şəhərin özünüidarəetməsi polis rəis köməkçisini və bir neçə zabit göndərdi. Ələus-Saltanenin ayağı ağrıyırdı, konsulluqda gözləyirdi.

Konsulluğa getməmişdən öncə rəsmi paltarı geyindim, çünki orada dövlət bayraqları sərgilənmişdi. Tüccarbaşı Məhəmməd ağa tacirlərin adı ilə, nərdçilərin başçısı Əli bəy mənim gəlişimi təbrik etdilər və mən də müvafiq cavab verdim. Sonra məni qarşılayan 12 nəfərlə birlikdə konsulluğa getdim. Orada şərbət və şirniyyat hazırlamışdılar. Tacirlərin, sənətkarların başçıları ilə iranlı rəssam tərəfindən yağlı boya ilə çəkilmiş Nəsrəddin şahın böyük portretinin asıldığı iri salonda təkrar görüşdüm. Tacirlər hərbi melodiyaların ifa olunduğu musiqi alətini kirayələmişdi. Sənətkarlar isə bir neçə gürcü və erməni musiqiçisini gətirmişdilər. Onlar konsulluğa dəmiryolundan gəldilər və çalıb oxumağa başladılar.

Salonda tacir və sənətkarlarla görüşənə kimi əvvəlcə Ələüs-Saltaneyə baş çəkdim və gördüm ki, ayağı doğrudan da ağrıyır. Mənim təyin olunmağım və gəlişim ilə əlaqədar böyük sevincini ifadə etdi. Bu zaman küçəyə toplaşanları şərbətə, şirniyyata və tənbəkiyə qonaq etdilər. Tacirlərə qarşılıqlarına görə böyük minnətdarlığımı bildirib, küçəyə çıxdım. Məni görəni kimi yenə də şahı şöhrətləndirən mahnunu ifa etdilər, sonra dağılıdılar.

Tiflisə gəldiyimdən bir gün sonra Mirzə Fərəc bəy mənə yaxınlaşdı. Tiflis konsulluğunda mənim ilk əməkdaşlığım dövründə bu kişinin vasitəsi ilə mənə əziyyət verən konsul köməkçisi Mirzə Məhəmməd bəyə xəbərdarlıq etmişdim ki, qarşımda tabe olan şəxs səviyyəsində dayanacağı gündən qorxsun. Mirzə Fərəc bəy mənə dedi:

– Mirzə Məhəmməd bəy sizin Tiflisdə təyin olunmağınız və təşrif buyurmağınız xəbərini eşidəndən sonra rahatlığınızı və yuxusunu itirib. Deyir ki, illərdir, konsulluqda işləyir, arvadından, iki qızından və oğlundan başqa heç nəyi yoxdur. Qorxur ki, keçmişdəki incikliyə görə siz onu işdən çıxardacaqsınız və onda pulsuz qalan bir adamın bu yad ölkədə axırı nə olacaq?

Dedim:

– Məndən ona xəbər yetirin ki, həyacanlanmasın. Əgər

məndə qisas hisləri mövcud idisə, gözəgörünməz onu məndən azad elədi. Mənim irəlicədən dediklərimin həyata keçdiyinə minnətdarlıq əlaməti olaraq işdən çıxartmaq əvəzinə onu irəli çəkəcəyəm.

O birisi gün görürəm, Mirzə Məhəmməd bəy gəldi və mənə dedi:

– Nə buyurursunuz, bu pasportları kimə verim?

Ona dedim:

– Pasportlar sizdə qalsın, nə qədər ki, mən burda işləyirəm, rahat olun.

Neçə il konsulluqda işlədiyini ondan soruşdum, cavab verdi ki, Yusuf xan Mostəşəruddövlə ilə birlikdə gəlmişdir.

Ona dedim:

– Demək olar, qırx ildir, burada işləyirsiniz, buna görə də bu həftə Tehrana yazacağam ki, sizi konsulluğun birinci köməkçisi təyin etsinlər və sizə xan ləqəbi versinlər.

Belə də etdim. Lakin mənim əvəzləyicim gələn kimi onu azad etdi və öz qohumunu onun yerinə qoydu. Qisası, Mirzə Məhəmməd bəy nəyi gözləyirdi, nə aldı!

Tiflis konsulluğunun əməkdaşları bunlar idi: birinci köməkçi Mirzə Məhəmməd xan, ikinci katib İsmayıl xan, rus dilinin tərcüməçisi Mirzə Tağı xan, pasportların sərəncamçısı və nəzarətçisi Mirzə Fərəc bəy, onun köməkçisi Həsən Soltan və köçürücü Mirzə Mahmud xan.

Ələüs-Saltane və onun camaatı qırx gün mənim qonaqlarım idilər, sonra böyük hörmət-izzətlə onları yola saldıq. Onlar Vladıqafqaza getdilər, oradan da poçt faytonları ilə yola düşdülər.

Tiflisdəki xidmətimin ilk ilində Tehran və Təbrizdə vəba epidemiyası başladı: bu şəhərlərdə gündə üç yüzə qədər insan həlak olurdu. Xəstəlik Təbrizdən Tiflisə də daxil oldu və əvvəlcə iranlılar arasında yayıldı. Bir gün tacir və sənətkarların başçıları konsulluğa gəlib, mənə dedilər:

– Tiflisdə iranlılar az-çox qara fəhlə olduğundan və bir otaqda üç-dörd nəfər yaşadığından, onların yaşayış yer-

ləri həkimlər tərəfindən nəzarət olunması mümkün deyil, buna görə də Qafqaz canişinliyinin əmri ilə xəstəliyin bütün şəhərə yayılmasını başdan rədd etmək üçün mütləq iranlılar mühafizənin müşayiəti ilə Culfa yolu ilə İrana yola düşməlidirlər.

Onlar məndən xahiş etdilər:

– Tiflisdən Culfaya qədər piyada bir aylıq yoldur, Tiflisdə yaşayan on min iranlı arasında isə çoxusu qadın, uşaq və xəstədir, onların yarısı dava-dərmanlı yolda öləcək. Nəse bir şey etməlisiniz ki, onları Tiflisdə saxlasınlar.

Çoxlu bağırışdan, dava-dalaşdan sonra qərara aldılar ki, onların özləri hər səhər iranlılara evlərində baş çəkəcək, onların həyat tərzini gözdən keçirəcək, oraları təmizləməyə məcbur edəcək və dərmanlar paylayacaqdılar. Bundan başqa, danışıq apardılar ki, müsəlman məhəllələrindən kənar, Mirzoyevin məşinindən daha aralı özünüidarətmədən boş yer alacaqdılar, 80 nəfər kişi, 25 nəfər qadın üçün ağacdən xəstəxana inşa edəcəkdilər ki, onun da qapısı, divarı, taxtı, istərsə də skamyası, hər şey ağacdən olacaq. Doğrudan da, elə həmin gün siyahı tərtib etdilər və təxminən beş min manat topladılar. Qərara alındı ki, mən baş sərdarın yanına gedib hər şeyi ona danışım və iranlıların Tiflisdən çıxarılması fikrindən çəkindirim. Bundan başqa, xahiş etməliydim ki, iranlılara rus həkim ayrılсын və bir az dərmanlar da verilsin. Baş sərdar general Şeremetyev çox rəhmdil və ürəyi yumşaq insan idi, razılaşdı. O birisi gün əsasən ermənilər və xristianlar olan qeyri-iranlı tacirlər, sənətkarlar da bu iş üçün pul ayırdılar və bir neçə günə baraklar hazır idi. Bəyan etdik ki, bu baraklarda təkcə iranlılar deyil, vəba ilə xəstələnən istənilən insan müalicə oluna bilər.

Bir çox tiflisli inanırdı ki, vəbanı iranlılar yayır və xəstəlik qorxusundan onlar ilə əl də tutmurdular. Bu durumdan narahat olaraq Qafqazın bir yarı rəsmi qəzetində belə bir hekayə dərc etdirdim:

“Bir gün molla eşşəyinə minib şəhərə gedir. Yolda ona

tərəf gələn qorxulu əjdaha görünür. Səhranın yaramaz ruhu və ya cini olduğunu düşünür və “Allah, sən kömək ol”, – deyər dillənir, ona tərəf tüpürməyə başlayır, lakin bu dua ona kömək edə bilmir və əjdaha tədricən ona yaxınlaşır. Ruh ona yaxınlaşanda, salam verib deyir:

– Qorxma, mən Allahın vasitəçisiyəm, adım vəbadır və məni bu şəhərə ona görə göndərmiş ki, Allaha sitayiş etməyənini öldürüm.

Molla Allahın və onun vasitəçisinin adını eşidəndə canına qorxu düşüb, ona deyir:

– Əgər şəhərə gedirsənsə, tərkimə min.

Doğrudan da, əjdaha eşşəyə minir və birgə yollarını davam etdirirlər. Şəhərin darvazasına yaxınlaşanda vəba eşşək-dən düşüb, mollaya deyir:

– Burda ayrılmalıyıq, sən öz yolun ilə get, mən öz yolum ilə gedim.

Molla soruşur:

– Allah nə qədər insanı öldürməyi əmr verib?

Vəba cavab verir:

– Düz min nəfəri.

Molla ona deyir:

– Hər halda, etibarlı görünürsən, söz ver ki, min nəfərdən artıq öldürməyəcəksən.

Vəba söz verir və bir-birlərindən ayrılırlar. Şəhər qubernatorunun əmri ilə vəbadan həlak olanları şəhərin girəcəyində dəfn edir və məzarlara əhəng tökürlər. Bir həftədən sonra molla öz kəndinə qayıdır. Girəcəkdən keçəndən sonra keşikçidən ölənlərin sayını soruşur. Onların sayının on mindən artıq olduğunu eşidəndə, ucadan səsləndi:

– Ey verdiyini sözə əməl etməyən, allahsız vəba! Allahın bu qədər varlığını niyə məhv etdin?

Vəba cavab verir:

– Ey səbirsiz molla, cavabı məndən tələb etmə, məni bura göndərən Allahdan soruş. Mən min kişidən artıq öldürməmişəm, qalan doqquz min qorxudan ölüb. Bunun mənə

dəxli yoxdur.”

Mənim hekayəm çox bəyənildi və başqa qəzetlər, o cümlədən, xarici qəzetlər də onu götürüb dərc etdilər. Ələlxüsus, həkimlər bəyəndilər, misallar gətirirdilər və “Qorxu dəhşətli ishal bilir”, – deyə danışdılar.

Vəba epidemiyası günlərində bir cəmiyyət sədrinin məktubunu aldım. Mənə yazırdı:

“Bir iranlı vəbaya düşər olub və ölür. Xahiş edirəm, konsulluqdan kimsə gəlsin və onun vəsiyyətini dinləsin”.

Mirzə Məhəmməd xanı çağırdım, getməsinə əmr etdim. Mənə dedi:

– Mən ailə yiyəsiyəm, vəbaya düşər olub ölsəm, mənim arvad-uşağıma kim yiyəlik edəcək?

Mirzə Fərəc bəy və Tağı xan da rədd cavabı verdilər. Çox qəzəbləndim, fayton hazırlamağı əmr etdim və özüm getdim. Cəmiyyətə gedəndə gördüm ki, xəstə yatır, ağzından selik gəlir. Çox arıq kişi idi, onun bir quruca sümüyü və dərisi qalmışdı. Adını soruşdum, cavab verdi ki, Səlməslı erməni Aspatandır. Vəsiyyət olaraq mənə söylədi ki, filan yerdə, filan qədər pulu vardır, ölümündən sonra onu yeganə bacısına verim. Düşündüm: “Bəlkə vəba deyil, cəhd edim, bəlkə, hipnoz ilə onu sağaldaram”.

Amiranə avazla kobudcasına ona dedim:

– Ey axmaq, utanmırsan, baş konsulun qabağında uzanıbsan? Qalx, Haramzadanun biri, haramzada!

Gördüm ki, bir şey çıxmadı. Ayağımı yerə vuraraq daha kobud şəkildə ona səsələndim:

– Qalx, axmağın biri axmaq!

Birdən tərpendi və dikəldi. Bizim söhbətimizdə iştirak edən cəmiyyətin sədri heyrətləndi və məndən xahiş etdi:

– İcazə verin, bura həkimini çağırım. Gəlsin bu yazığa nəsə bir əlac eləsin.

Həkim gələndə təəccüblənərək dedi:

– Siz mözüyə göstəribsiniz və bu kişini sağaldıbsınız. İki-üç gün burda saxlayarıq, konyak içirdərik və yaxşılaşar.

Ermənini sağaldım, lakin özüm vəba xəstəliyinə tutuldum. Konsulluqda yatırdırdılar və başqaları tərəfindən müalicə ediləsi oldum. Nəhayət, mən də sağaldım, erməni də.

İki ilin xidmətindən sonra mərhum Nəsrəddin şahın sərəncamı yadıma düşdü. Pasportların pulu hər tərəfdən yağış kimi yağdı və dövlət bankında əməlli-başlı məbləğ yığılmışdı. İranlı tacirlərindən məsləhət vermələrini istədim, pulu etibarlı yer olaraq hara qoyduğumu soruşdum. Dedilər:

– Pulun kapital qoyuluşunun ən yaxşı yeri torpağı mülkiyyətə çevirməkdir. Yaxşı gələcəyi olan Tiflisdə və Borjomidə torpaq alın.

Bu məsləhət ağıma batdı. Bir dəfə bizə iranlıların yaxın dostu Mirzə Məhəmməd Əli xan gələrək dedi:

– Niyə tələsirsiniz, “öz yolunla get” – bizə məsləhət görən ərəblərə niyə baxmursunuz. İranda eşitsələr Tiflis konsulluğunun bu qədər gəliri var, hamısı bura gəlmək istəyəcək. Xarici İşlər Nazirliyində Yəhya xan kimi olanlar, bura gəlsə, sizə bir şey qalmaz. Yaxşı olar ki, pulu bankda saxlayın və aksiyalar alın.

Ona cavab verdim:

– Sakitləşin. Gizli bir şeyim yoxdur. Çünki bu torpağı şahın əmrinə uyğun olaraq alıram.

Ətrafında da çoxlu çay və mineral suların olduğu Borjomidə sanballı məbləğə torpaq aldım, İran qaydasında “Firuzə” hotelini inşa etdirdim. Yapışdırılmış heykəl və güzgü ustasını Qəzvindən gətirdim, iranlı rəssamı isə Bakıdan. Onlar hotelin qapılarının üstündə bərkidilmiş çənə daşı piltələrində qızılı yazılmış şeiri həkk etdilər. Birinci qapıda bu şeir idi:

“1300-dən doqquz il keçmişdi,

Bu kiçik evi və bağı

Dostlar və yaxınlar Firuzə adlandırdılar,

O, Mirzə Rza xanın yadigarı olaraq qaldı”.

O biri qapıda isə bu şeir yazılmışdı:

**“Sədi deyib: Yaxşısı odur ki, insan
Yaxşı ad qoysun, nəinki qızıl saray.
Mirzə Rza xan isə bu dünyada
Yaxşı ad, eləcə də qızıl saraylar qoyub gedəcək.**

Borjominin kiçik təpəsində Gürcüstanın məşhur çarı Tamarın sarayı ilə üz bəüz yayla üçün gözəl bir düzənlik seçdim ki, buradan da möhtəşəm mənzərə baş alıb gedirdi. Oralar imperatorun əmisi böyük knyaz Mixailə məxsus olduğundan və satılmadığından, nə də hədiyyə olunmadığından bir düz olan yeri və bağı həmişəlik olaraq kirayə etdim. Orada İran qaydasında ev tikdirdim və daş plitəyə bu xronoqramı həkk etdirdim:

**“Ərfüddövlə möhtəşəm Borjomidə
Onun adı ilə ucalan kiçik bir təpə seçdi.
O Daneşabad adlandırılmalıdır,
Çünkü Mirzə Rza xanın bi dünyada yadigarıdır.”**

Bu kiçik təpə çox yaxşı və bəhrəli idi. Bir gürcü bağbanım vardı. Adı Aleks. Bir ili Peterburqdan bu yaylaya gələndə mənə nəhəng kartof verdi. Bu böyüklükdə kartofu yaşayışımnda heç görməmişdim, balaca yemiş boyda olardı. Borjomidən Stokholma getdiyimdən onu özüm ilə apardım. Orada elə ilk gül bəsləyənə verdim və xahiş etdim ki, mənim pəncərəm önündə güllər arasında basdırsın ki, səhərdən axşama qədər gəlib keçənlər karton üzərində yazılmış yazını oxusunlar: “Bu kartof Ərfüddövlənin bağındandır”.

Həmin il qəzetdə elan dərc olundu:

“Alman mühəndis Rusiyada xidmət dövründə Qudoviç küçəsində iki ev tikib: biri böyük, iki mərtəbəli, öz bağı ilə və o birisi isə onun yanında, o da iki mərtəbəli. Tiflisdə xidmətini başa vurduğundan və Almaniyaya qayıtdığından bu

evləri satır. Hər iki evi aldım və Borjomidə işləyən güzgü ustasını ora gətirdim. Qəbul otağının tavanını tamamilə güzgü çərçivəsinə oturtudum. Altı guşəli və səkkiz guşəli fiqurları isə Parisdə nəşr olunmuş “Min bir gecə” kitabının illüstrasiyaları ilə doldurtdurdum. Həkim Ləl Mirzə Əli xan həmin vaxtlar Tiflisdə idi və güzgünün naxışları almazdan düzəldiyinə görə buranı Almaz sarayı adlandırdı və onun üçün iki xronoqram yazdı. Bir dübeyt idiş onu giriş qapısının üstündə marmər plitəyə italyan daşyonanları həkk etdilər:

**“Daneşin sarayının tarixinin axtarışında,
Bu böyük ruh və əxlaq sahibi heç nəyin izinə düşə bilmədi,
Cənnətə səkkiz əlavə olunana kimi,
Bax, onda Almaz sarayı ucaldıldı”.**

O biri şeir isə küçəyə baxan pəncərənin başında həkk olunmuşdu:

“Rəssam qələminin çəkdiyi Arjanqın və İncilin şəkilləri ilə

Bu səfa⁶ nə gözəldir.

Söyüd və badam ağaclarının kölgəsində hovuzlar gizləniib,

Onların üzərinə külək qızılgülün ləçəklərini səpələyib.

Burada qapı-bacanın və Daneşin möhtəşəmliyinin qələmə alınmasında

Cəfa çəkdim, haldan düşdüm.

Onun açıq təbiətinə nisbətən bulud və dəniz nədir ki?

Tanrıdan bəxş olunub onun gecə-gündüz artan böyüklüyü.

Ona dedim:

– Ehey, ey ərköyün, tarixi axtar.

6. Bu saray – M.M.

**Karaqm⁷ mənə dedi, onu aşağıda izah edəcəyəm:
Ləlin ipə düzdüyü karaqmın mirvarisinə doqquz yaz-
ma.**

Nə gözəldir zümrüd rəngli yuvada (salınmış) Almaz sarayı".

Tikinti başa çatdırılanda qərara alındı ki, 1310/1893-cü ildə əlahəzrətlərin doğum gününü qeyd etmək üçün və onun hədsiz lütfkarlığına minnətdarlıq əlaməti olaraq yeni evdə elə bir bayram keçirəcəkdik ki, dünyada onun tay-bərabərini heç kim görməmiş ola idi.

Bağın iki hövuzu vardı: biri altkünc, bağın mərkəzində, o birisi isə, mərmər balaca hovuz – binanın önündə düzəldilmişdi. Bu sonuncunu italyan ustalar inşa etmişdilər. Şampan bardağı formasında vazadan su ara vermədən süzülür, mərmər hovuzla tökülür, oradan da gül-çiçəklik olan yerə axırdı. İstəyirdim ki, fəvvarədən su əvəzinə Kaxeti şərabı süzülə və hovuzu doldura idi ki, qonaqlar şərabı birbaşa hovuzdan içə idilər. Bunun üçün hovuzun dörd tərəfində vazın ayağından yuxarı ağac tayalarına böyük akasiya gülləri düzdürdüm. Üç-dörd min butulkanın yerləşdiyi bir nəhəng hovuz Kaxetinin qırmızı şərabını alıb gətirdim. Belə hovuzları yayda rus zabitləri su ilə doldurur və içində oturlar. Hökumət sarayının mancanaqları ilə bu hovuzu qaldırdılar, akasiya formasında olan ağac tayalarının üstünə qoydular. Hovuzu kauçuk borular ilə şəlalənin borusuna birləşdirdilər. Kranı açan kimi şərab ağac tayalarının vasitəsi ilə yuxarı qalxır və hovuzu doldururdu.

Bayram axşamı üçün baş sərdardan hərbi orkestr istədim. Dövlət cəbhəxanasında fişənglər sifariş verdim və qədim qüllənin başa tərəf baxan divarları yanında qoydurdum. Hakimiyyətin nümayəndələrindən və əyanlardan elə qədər qonaq dəvət etdim ki, qonaq və yeməxana otaqlarına yerləşə bilsinlər. Madam Stasuleviçin pansionunda erməni qızı

7. Şerti işarə – M.M.

ilə Alixanovun mübahisəsi yadıma düşdü, Alixanova xüsusi dəvətnamə göndərdim. Yerli qəzetdə elan dərc etdirdim: şahın doğum günü ilə əlaqədar konsulluğun bağında atəşfəşanlıq keçirilir, bağ qonaqlar üçün açıqdır. Bağ çin və yapon fənləri ilə bəzətdirdim, ay işığında oralar çox gözəl idi.

Çox yaxşı səsi olan Əbdülbaqi Qarabaği həmin vaxtlar Tiflisdə idi. O, uzun müddət fars musiqisini İranda öyrənirdi, sonra isə Tiflisdə tarda, fleytada, kamançada və iki balaca dəfdə çalanların daxil olduğu dəstə yaratmışdı. Həmin axşam Əbdülbaqinin musiqiçiləri üzə bağa baxan qonaq otağının eyvanında yerləşdilər, hərbi orkestr isə bağın içində. Əllərində gümüş piyalə ilə dörd nəfər ofisiyant hovuzun hər tərəfində duraraq qonaqları şəraba qonaq edirdi. Gürcülər və ermənilər Kaxeti şərabını çox sevirilər, buna görə də bir-iki badə ilə kifayətlənmirdilər.

Təsəvvür edin: hovuzun həndəvərindəki həyət, ağacların dibləri və ağac tayaları müxtəlif rəng güllər ilə bəzədilmişdi. Havada yüzlərlə çin və yapon fənləri asılmış, hovuzu və onda qırmızı rəngə çalan şərabı işıqlandırırdı. Fişənglər isə bu bayrama daha artıq zinət əlavə edirdi. Qonaqlar arasında gözəl yeniyetmə gürcü şahzadələri də vardı. Tanınmış şair olan və şeirlərini öz doğma dilində yazan Tiflis qubernatoru şahzadə Şerəvidze ay işığı ilə işıqlanan eyvandan Əbdülbaqinin və onun musiqiçilərinin mahusunu, bağdan isə hərbi orkestrin səsinə eşidəndə şərab hovuzunu, gözəl şahzadələri və fişəngi görəndə məni yanına çağıraraq dedi:

– Bu axşam siz məni müsəlmana çevirdiniz.

Soruşdum:

– Necə?

Cavab verdi:

– Sizin peyğəmbərinizin cənnət təsvirini ayələrdə oxumuşdum, lakin onun mövcudluğuna inanmurdum, bu gün axşam isə əmin oldum ki, Məhəmmədin vəd etdiyi cənnət, doğrudan da, mövcuddur və o, buranın oxşarı ola bilər.

Tiflisdə mənim xidmət etdiyim vaxtlar Xaruci işlər

Nazirliyindən teleqram aldım. Mənə məlumat verirdilər ki, Əmin Əqdəs gözlərini müalicə etdirmək üçün Vyanaya yollar, onun yanında sepahsaların ögey oğlu Əhməd xan, Qəzvinin qubernatoru Sədüs-Saltane və iki nəfər xoca vardır. Məndən xahiş edirdilər ki, onları Ənzəlidə qarşılaya, Vyana-yaya yola salam və geri qayıdanda da Rusiya sərhədindən Rəş-tə qədər onu müşayiət edə idim. Vyanaya böyük hörmətlə yola düşdük və geriyyə qayıdarkən Rəştdə ayrılanda mənə şahın hədiyyəsini verdilər: möhtəşəm İsfahan qələmdarı idi ki, o da qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş, üzərində qızıl mürək-kəblə rəsmi libasda bəzənmiş Nəsrəddin şahın şəkli çəkil-mişdi.

Tiflisdə xidmətimin beş ili ərzində İrandan gələn bütün əyanlar, ictimai xadimlər Məkkəyə və Avropaya yola düşərkən mənim qonağım olurdu, "Almaz sarayı"nda dayanaq tapırdı, çünki orada çoxlu otaq var idi.

Tiflisə gəlişimin ilk ilində müsyo Pusletin məsləhəti yadıma düşdü, qırmızı ağacdan nəhəng dördguşəli rəf hazırlatdım. Qoca kişi heykəlini gətirdim və guşələrdən birində yanına bir şey olmadan qoydum. Məndən bunun nə olduğunu soruşanda, cavab verirdim ki, muzeydir. Mənə gülürdülər, dəli və axmaq deyirdilər. Bir aya bu söhbət kəsildi, çünki mənim yanıma gələn bütün qonaqlar: iranlı olsun, rus, istərsə də erməni, ora nəşə qoyurdular və tədricən ağzına kimi doldu. İndi sülh qalereyası və iki böyük otaq həmin rəfdə toplanulan müxtəlif ölkələrin antik əşyaları ilə doludur. Camaat xüsusi olaraq Monakoya gəlir və mənim dostlarımdan zamanət məktublarını gətirirdi ki, bu əşyaları gözdən keçirsin.

Tiflisdə olduğumun üçüncü ilində Əlaülmülkün teleqramını aldım. Mənə yazırdı ki, Tehrana gedir və yolda Tiflisdə mənim yanıma gələcək. Onun qardaşı oğlu Hacı Naserüs-Saltane Tiflisdə mənim qonağım idi və Avropaya səfər etməyə hazırlaşırı. Məndən xahiş etdi ki, Vladıqafqaza kimi yola salım. Faytona oturdum, yola düşməyə hazırlaşırıdım ki, bizə tərəf gələn Hacı Məhəmməd Bağır Rezayəvini gördük.

Gözlədik və o yaxınlaşanda mənə dedi:

– Mənim sizinlə nəşə işim vardı, siz isə yola düşürsünüz.

Ona cavab verdim:

– Fayton dörd kişilikdir, biz isə yalnız ikiyik. Buyurun, əyləşin, Vladıqafqaza kimi problemlərinizi mənə danışın.

Razı olmayıb dedi:

– Mən tacirəm və min cür işim var, Vladıqafqaza gələ bilmərəm.

Rezayəvi Hacı Naserüs-Saltanenin dostu idi, vaxtlarını bəzən birgə keçirirdilər. Naserüs-Saltane mənə dedi:

– İran təbəəsi özünə necə ixtiyar verir ki, baş konsula tabe olmur? Konsulluğun fərrahlarına əmr edin ki, faytona zorla oturtursunlar.

Mən də çox istəyirdim ki, Rezayəvi bizimlə birlikdə gələydi, çünki yaxşı söhbətçil idi, buna görə də fərrahlara əmr verdim ki, onu faytona zorla oturtursunlar.

Qısa, mən faytonun sağ tərəfində oturdum, Naserüs-Saltane solda, hacını isə fəxri yerdə irəlidə oturtduq. Nazerüs-Saltane mənim yanımda oturdu. Mənim çamadanım irəlki skamyaya qoyulmuşdu. Kazbeki poçt stansiyasında atları dəyişdik və nahar etdik. Faytona oturanda Allah üzümüzə güldü və təkid etdim ki, Rezayəvi mənim önümdə oturma, çamadanı isə Naserüs-Saltanenin önünə qoydum. Yolda Hacı mənə dedi:

– Burada dağ yanılıb və yağışdan sonra yuxarıdan daş-kəsək düşür. Bu zaman yol bağlanır və təmizlik işləri aparmaq üçün bəzən işçilər gəlir.

Bir az keşmişdik ki, birdən dağın bir daş parçası qoparaq çamadanın üstünə düşdü. Çamadan parçalandı və faytonun irəliliyi sol təkəri qırıldı. Hacı Məhəmməd Bağırın papağını daş cırdı və bir az başını zədələdi. Bir neçə dəqiqə huşsuz halda qaldı, sonra isə əlini başına apardı və heyrətlənərək ora-bura boylandı, lakin baş verənləri anlaya bilmədi. Aydınır ki, faytondan düşdük, Rezayəvini də düşürdük və həmin qorxulu yerdən qırağa çəkildik. Baş verənlər barə-

də poçt stansiyasına məlumat verdik, bizə başqa fayton göndərdilər. Getməmişdən öncə hadisə yerini gözdən keçirdik. Mənim təkidim olmasaydı, həmin daş Hacı Məhəmməd Bağırı əzəcəkdi. Huşa gələn Rezayəvi qırılmış faytonu görəndə çox qorxdu və dedi:

– Geri qayıdanda kasıblara nəzir paylayacağam.

Onun və özümüm vicdanım qarşısında çox utanırdım. Peşmançılıq çəkirdim ki, onu bizimlə gəlməyə məcbur etdim. Özümə söz verdim ki, heç kəni bir daha mənimlə səfərə çıxmağa məcbur etməyəcəyəm.

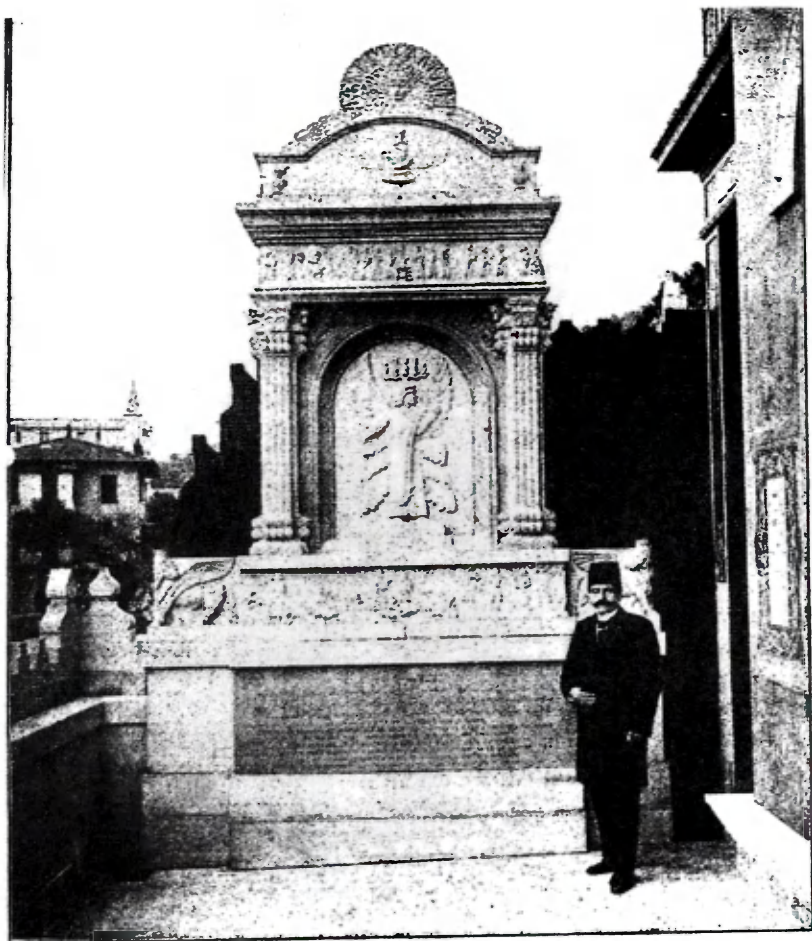
Təəssüf ki, Tiflisdə mənim konsulluğum başa çatanda Molla Hacı Babeyi qazi dünyasını dəyişdi və onun oğlu İrəvandan gəldi. Onun kürəkənini yanıma çağırtdırdım, ona Tiflisdə mənim evimin – “Firuzə” və “Daneşabad” mehmanxanasının nəzarətçiliyini həvalə etdim. Peterburqda xidmətim zamanı Tiflisdə mənim işlərimi o, sahmana salırdı (Bu insan Ağa Məhəmməd xan Səid Marağayinin atası idi və sonralar mənim oğlum Həsənin müəllimi oldu).

À Monsieur G. Ollivier,
en souvenir de son agréable visite à Daniehgah.

P. Stefa. Riza Khan.
1935.

Rza Xan İrəvani, Borjomi, 1935

Əfəüddövlə Həsən xan, Monako

Daneşgah sarayı, 1910, Monako

Mirzə Rza Xan, Daneşgah sarayı, Monako

Mirzə Rza Xanın evi, Firuzə, Gürcüstan, Borjomi

Parsepolisdəki barelyeflərdən

Nasir ad-Din Nadar

Çapa imzalanıb: 05.09.2018
Formatı: 70x100 1/16. Ofset çapı
Həcmi: 25
Sifariş № 8/295

Az. 318385

"XAN" XATİRƏ ƏDƏBİYYATI SİLSİLƏSİNDƏN NƏŞRLƏRİMİZ

f hedefnesleri

@hedefnesleri

www.hedefnesleri.az

ISBN: 901-032-309-996-5

Kitabların onlayn satış ünvanı
www.kitabevim.az
Mütaliənin ən rahat ünvanı!

4.00